

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Κατεύθυνση: Κοινωνική και Πολιτική Θεωρία

Διπλωματική Εργασία

**Επιτήρηση και Διαδίκτυο: Αναθεωρήσεις της Φουκωικής
Ανάλυσης**

Καραμολέγκου Χριστίνα

(0315M013)

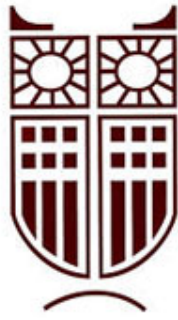
Τριμελής επιτροπή

Γεωργοπούλου Παναγιώτα (Επιβλέπουσα)

Παπαρίζος Αντώνης

Ξανθόπουλος Χρήστος

Αθήνα 2017

Panteion University of Social & Political Sciences
P o s t g r a d u a t e S t u d i e s
S O C I O L O G Y
Department of Sociology
Social and Political Theory

Master Thesis

Surveillance and Internet: Revisions of Foucault Analysis

Karamolegkou Christina
(0315M013)

Three-member committee

Georgopoulou Panagiota (Supervisor)

Paparizos Antonis

Xanthopoulos Christos

Athens 2017

*Στη μνήμη του παππού μου, Θανάση,
ο οποίος έχει χάσει πολλές στιγμές από εμάς που ονειρευόταν να δει.
Όπως αυτή...*

Πίνακας περιεχομένων

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ -----	5
ΠΕΡΙΛΗΨΗ - ABSTRACT-----	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ -----	7

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ Η ΦΟΥΚΩΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ

1. ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΗ ΒΑΣΙΚΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ-----	11
1.1 Η εξουσία -----	11
1.2 Πειθαρχία και Επιτήρηση -----	16

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΚΑΙ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ

2. Η ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ -----	23
2.1 Ενίσχυση ή αποδυνάμωση της φουκωικής ανάλυσης; -----	23
2.2 Η διάσταση του χώρου και του χρόνου -----	32
3. ΟΥΕΙΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗΣ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗΣ	39
3.1 Σώμα και Τεχνολογία ή Σώμα ως Τεχνολογία;-----	44
3.2 Ιεραρχία και πολυδιάστατες μορφές ορατότητας -----	47
3.2.1 Συγκεντρωτικές μορφές επιτήρησης. -----	50
3.2.1.1 Διακυβέρνηση μέσω της επιτήρησης-----	50
3.2.1.2 Μορφές επιτήρησης για την καταναλωτική συμπεριφορά -----	52
3.2.2 Αποκεντρωμένες και πολυδιάστατες επιτηρήσεις -----	61
3.2.2.1 Οριζόντιες μορφές επιτήρησης -----	61
3.2.2.2 Επιτήρηση από κάτω -----	64
4. ΑΣΦΑΛΕΙΑ – ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ -----	74
5. ΙΔΙΩΤΙΚΟΤΗΤΑ -----	78
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ -----	85
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ -----	88

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η εργασία αυτή αν και φέρει στο εξώφυλλο της το δικό μου όνομα, δεν αποτελεί προϊόν μόνο της δικής μου ατομικής προσπάθειας. Αντιθέτως, τεράστια ήταν η συμβολή του ενδιαφέροντος που έδειξαν πολλοί άνθρωποι ανιδιοτελώς, για να ακούσουν τους προβληματισμούς μου, αλλά και τη γκρίνια μου (που μάλλον ήταν μεγάλη). Τους ευχαριστώ ειλικρινά.

Φυσικά, πρώτη και καλύτερη η κ. Γεωργοπούλου, η συμβολή της οποίας ήταν καταλυτική για την εργασία αυτή, τόσο για την ενθάρρυνση όσο και για την επιστημονική της καθοδήγηση. Την ευχαριστώ, όχι μόνο γιατί είναι επιβλέπουσα της διπλωματικής και έχει αφιερώσει ώρες από τον πολύτιμο χρόνο της στην εργασία αυτή, αλλά επίσης και για τη γενικότερη στήριξη της από το προπτυχιακό κιάλας που ήταν καθοριστική η επίδρασή της για την ολοκλήρωση τόσο των σπουδών όσο και του Μεταπτυχιακού Προγράμματος. Σίγουρα αν δεν την είχα γνωρίσει να μου μεταδώσει το δικό της πάθος για την Κοινωνιολογία και να μου δείξει πως και τα δικά μου πόδια αντέχουν αυτούς τους δρόμους δεν θα ήμουν εδώ.

Ευχαριστώ επίσης τον κ. Παπαρίζο και τον κ. Ξανθόπουλο που δέχτηκαν να είναι στην τριμελή επιτροπή και ανυπομονώ για τα σχόλια τους που σίγουρα θα δια φωτίσουν περισσότερο τα μονοπάτια γνώσης που ακολουθώ.

Σημαντικότερη ήταν και η συμβολή της κ. Λυδάκη σε όλη τη διάρκεια των σπουδών μου. Όλο αυτό το διάστημα των σπουδών με ενθαρρύνει και με ηρεμεί με το ενδιαφέρον που δείχνει. Την ευχαριστώ πολύ. Θα έλεγα, πως οι αρετές της κατανόησης και υπομονής, που απέκτησα (ενώ δεν τις είχα αναπτυγμένες καθόλου), οφείλονται σ' εκείνη.

Χρωστάω πολλά και στους φίλους μου. Στους δυο συμφοιτητές και πλέον καλούς φίλους μου Τάσο και Πάνο για τις συζητήσεις που είχαμε και την συνεχή τους ενθάρρυνση.

Ένα ακόμη ευχαριστώ στους υπόλοιπους φίλους μου, για την υπομονή που έδειξαν στις «φουκωικές» εμμονές μου που παρεισέφρεαν σε κάθε είδους συζήτηση. Φυσικά και για την ψυχολογική τους υποστήριξη όλα αυτά τα χρόνια και ειδικότερα το καλοκαίρι-φθινόπωρο του 2015 που ήταν η αρχή αυτού του ταξιδιού.

Για το τέλος άφησα την ευγνωμοσύνη προς την οικογένεια μου. Είναι δεδομένο πως αν δεν με στήριζαν με όλα τα μέσα που μπορούσαν δεν θα βρισκόμουν εδώ. Ακόμη περισσότερο δεν θα είχα τη χαρά να γνωρίσω αυτούς τους εξαιρετικούς ανθρώπους που ανέφερα παραπάνω.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ - ABSTRACT

Περίληψη

Μπορεί η πανοπτική μεταφορά να εφαρμοστεί ως αναλυτικό πλαίσιο που θα συμβάλλει στην κατανόησή μας για αυτό που αποκαλούμε επιτήρηση στο διαδίκτυο; Η διπλωματική αυτή εργασία αποσκοπεί να απαντήσει το παραπάνω ερώτημα, δηλαδή αν η επιτήρηση στο διαδίκτυο συνιστά ενδυνάμωση της φουκωικής ανάλυσης ή αντίθετα την αποδυναμώνει. Θεωρήσαμε πως οι σκοποί της εργασίας θα εκπληρωθούν καλύτερα αν υιοθετήσουμε τη διάκριση «πανοπτικές» - «μη πανοπτικές» θεωρίες του Thomas Allmer. Στις πανοπτικές θεωρίες εντάσσονται θεωρητικοί που υποστηρίζουν την αναλυτική χρησιμότητα του Γάλλου στοχαστή. Αντίθετα στις μη πανοπτικές θεωρίες υπογραμμίζεται η ανάγκη εύρεσης νέων αναλυτικών εργαλείων που θα λαμβάνουν υπόψη την πολυπλοκότητα του κοινωνικού γίγνεσθαι. Μέσω αυτής της διάκρισης αναλύονται τα σημεία αντιπαράθεσης των δυο τάσεων.

Λέξεις Κλειδιά: Φουκώ, επιτήρηση, πειθαρχία, εξουσία, πανοπτικό, διαδίκτυο, μεταπανοπτισμός, αναθεωρήσεις, μετασχηματισμοί, διαδικτυακή ορατότητα, εξουσία, μελέτες επιτήρησης

ABSTRACT

Could the panoptic metaphor be implemented as an analytical framework aiding our insight on what is called Internet surveillance? This dissertation aims to respond to the aforementioned question, that is whether Internet surveillance constitutes a reinforcement of Foucault's analysis or, on the contrary, its enfeeblement. We considered the aims of this research to be better fulfilled by adopting the distinction "panoptic" - "not-panoptic" theories of Thomas Allmer. In panoptic theories scholars are included who support the analytical usefulness of the French philosopher. In contrast, in not-panoptic theories the emphasis is placed on the necessity of exploring new analytical tools that will also take into consideration the complexity of social process. Through this distinction the points of conflict between the two tendencies are analysed.

Keywords: Foucault, surveillance, discipline, power, panopticon, internet, postpanopticism, revisions, reformations, internet visibility, surveillance studies

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τι σημαίνει επιτήρηση στο διαδίκτυο; Τα τελευταία χρόνια έχει προκληθεί μια έκρηξη λόγων γύρω από αυτό το ζήτημα τόσο μεταξύ των χρηστών όσο και στη διεθνή βιβλιογραφία. Το ενδιαφέρον και η ανάγκη για κατανόηση της διαδικτυακής επιτήρησης μπορεί να φανεί και από το γεγονός πως υπάρχει ένα ολόκληρο επιστημονικό πεδίο το οποίο αποκαλείται ως Σπουδές Επιτήρησης (Surveillance Studies). Πρόκειται για ένα διεπιστημονικό (Interdisciplinary) πεδίο το οποίο αναπτύχθηκε ιδιαίτερος στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, μετά το τρομοκρατικό χτύπημα στις ΗΠΑ.¹

Η ενασχόληση των κοινωνικών επιστημών με την επιτήρηση στο σύγχρονο κόσμο που βασίζεται καθ' ολοκληρίαν θα λέγαμε στο διαδίκτυο, τις φέρνει αντιμέτωπες με σημαντικά ερωτήματα. Η χωροχρονική αποδέσμευση μήπως λειτουργεί τελικά κατακερματίζοντας την επιτήρηση; Τι αποτελεί αντικείμενο επιτήρησης όταν το σώμα ως υλικότητα είναι εξαφανισμένο; Η αποκέντρωση και η ύπαρξη πολυδιάστατων ιεραρχικών σχέσεων μήπως αποδομεί την επιτήρηση η οποία στο φαντασιακό μας συνδέεται με κάθετες άτεγκτες ιεραρχικές δομές; Πώς η επιτήρηση ενώ προτείνεται ως ένα μέσο πρόληψης κοινωνικά επιζήμιων καταστάσεων παράγει, τελικά, αισθήματα ανασφάλειας; Υπάρχει ιδιωτικότητα που μπορεί να προστατευτεί από την επιτήρηση;

Φυσικά, η επιτήρηση δεν είναι ίδιον μόνον του διαδικτύου, ήδη μέσα από τις αναλύσεις του Michel Foucault στο *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής*, γνωρίζουμε πως οι μηχανισμοί επιτήρησης υπήρχαν πολύ πριν την γέννηση του διαδικτύου. Το πανοπτικό σύστημα που δημιούργησαν ο ωφελμιστής φιλόσοφος Jeremy Bentham και ο αδερφός του Samuel Bentham αποτελεί ένα σημείο αναφοράς

¹ Lyon, D., "Editorial. Surveillance Studies: Understanding visibility, mobility and the phenetic fix", *Surveillance & Society*, 1(1), 2002, p. 1.

για το Γάλλο στοχαστή. Μέσα από το πανοπτικό, ο Foucault καταδεικνύει ότι με την πιο απλή χρήση των μέσων, οι επιτηρούμενοι αποκομίζουν την αίσθηση πως είναι όλη την ώρα ορατοί.

«Το άτομο που καθυποβάλλεται σ' ένα πεδίο ορατότητας, και που το ξέρει, επωμίζεται το ίδιο του καταναγκασμούς της εξουσίας [...] Έτσι, η εξωτερική εξουσία ξαλαφρώνει από τα υλικά της βάρη· τείνει στο ασώματο· και όσο προσεγγίζει το όριο αυτό, τόσο τα αποτελέσματα της είναι σταθερά»²

Σκοπός της εργασίας είναι να αναδείξει πώς συναρθρώνεται η επιτήρηση στο διαδίκτυο και συγκεκριμένα αν το φουκωικό πανοπτικό έχει αναλυτική ισχύ. Για να μπορέσουμε να πραγματευτούμε το παραπάνω ζήτημα θα υιοθετήσουμε τη διάκριση που κάνει ο Thomas Allmer³ μεταξύ «πανοπτικών» και «μη πανοπτικών» θεωριών. Από τη μία σε αυτό που εφεξής θα αποκαλούμε πανοπτικό ρεύμα εντάσσονται θεωρητικοί όπως οι Mann, Mathiesen, Lyon κ.ά. οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η επιτήρηση στο διαδίκτυο μπορεί να εγκολπωθεί στην πανοπτική ανάλυση. Από την άλλη, στοχαστές όπως οι Haggerty, Deleuze, Michael κ.ά. ισχυρίζονται πως οι μηχανισμοί εξουσίας από τον 18^ο αιώνα ως σήμερα δεν είναι αναλλοίωτοι.⁴ Για αναλυτικούς λόγους και μόνον υιοθετούμε την παραπάνω κατασκευή μεταξύ πανοπτικών και μη πανοπτικών θεωριών. Σε καμιά περίπτωση δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι το κάθε θεωρητικό ρεύμα χαρακτηρίζεται από ομοιογένεια και συνοχή.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας θεωρήσαμε απαραίτητο να γίνει μια αποσαφήνιση βασικών εννοιών από το έργο του Foucault. Το μέρος αυτό εξυπηρετεί μια πληρέστερη κατανόηση των σημείων σύγκλισης και απόκλισης των θεωριών για την επιτήρηση στο διαδίκτυο σε σχέση με την φουκωική ανάλυση. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας θα αντιμετωπίσουμε ερωτήματα που ανακύπτουν σχετικά με την επιτήρηση στο διαδίκτυο. Ερωτήματα όπως ποιοι οι μετασχηματισμοί των μηχανισμών

² Φουκώ, Μ., *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής*, Χατζηδήμου, Κ., Ράλλη, Ι. (μετάφρ.), Εκδόσεις Ράππα, 1976, σ. 268.

³ Allmer, T., "Critical Surveillance Studies in the information society", *TripleC*, 9(2), 2011, pp. 566-592.

⁴ Lianos, M., "Periopticon: Control Beyond Democracy", *Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association Annual Meeting*, Hilton Atlanta, 2014.

επιτήρησης αλλά και των ιστορικών πλαισίων που τους περιβάλλουν, πώς ερμηνεύονται από τους θεωρητικούς; Συνιστούν ενδυνάμωση ή αποδυνάμωση της φουκωικής ανάλυσης; Η αποδέσμευση από τον χώρο και τον χρόνο σημαίνει ρήξη με την πανοπτική ανάλυση ή μήπως επιβεβαιώνει τον Foucault για την διάχυση της επιτήρησης σε ολόκληρο το κοινωνικό πεδίο;

Πρόκειται για ένα κομβικό ερώτημα στην ανάλυση μας καθώς συνδέεται με μια σειρά μετασχηματισμών σημαντικών για την κατανόηση της διαδικτυακής επιτήρησης που ακολουθούν στο μέρος αυτό της εργασίας. Τι σημαίνει εξαφανισμένο σώμα και πώς κατευθύνεται προς αυτό η επιτήρηση, όταν ...δεν υπάρχει; Πώς διαρθρώνονται οι ιεραρχικές δομές στην επιτήρηση στο διαδίκτυο. Τέλος, θα προσεγγίσουμε το ερώτημα αν η επιτήρηση αποτελεί τη διέξοδο για την επίτευξη της ασφάλειας ή μήπως συμβάλλει στην τροφοδότηση της υπάρχουσας ανασφάλειας των πολιτών και βάλει κατά της ιδιωτικότητας τους;

Όλοι οι παραπάνω μετασχηματισμοί της επιτήρησης θα προσεγγιστούν και θα αναμετρηθούν με την προβληματική που διέπει την εργασία: αποτελούν οι αναλύσεις του Foucault ισχυρά αναλυτικά όπλα των θεωρητικών που έχουν στην φαρέτρα τους; Η μήπως η αναλυτική εμβέλεια του Foucault είναι περιορισμένη για την κατανόηση του σύγχρονου βίου και της επιτήρησης;

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΦΟΥΚΩΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ

1. ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΗ ΒΑΣΙΚΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ

1.1 Η εξουσία

Ποιοί μηχανισμοί χρησιμοποιούνται για να ασκήσουν εξουσία στα υποκείμενα από τη νεωτερικότητα ως και σήμερα; Ο Michel Foucault έχει χαράξει θεωρητικά μονοπάτια αποτελώντας μια σταθερή αναλυτική βάση για τις μελέτες που ασχολούνται με μορφές ελέγχου, πειθαρχίας, εξουσίας και δύναμης στο διαδίκτυο.⁵ Όροι επομένως όπως *εξουσία*, *πειθαρχία* και *επιτήρηση* πρέπει να επεξηγηθούν με ενάργεια, προκειμένου να αποδοθεί καλύτερα η ανάλυση του Foucault για την επιτήρηση στο διαδίκτυο που θα μας απασχολήσει. Η αναγκαιότητα επεξήγησης των εννοιών αυτών οφείλεται στο γεγονός ότι η προβληματική της επιτήρησης είναι θεωρητικά εντοπισμένη. Συνιστά μια επί μέρους ανάλυση της εξουσίας, με άλλα λόγια μια συγκεκριμένη τεχνική της εξουσίας.⁶

Η εξουσία δεν είναι μόνο ένα θεωρητικό ζήτημα που συζητείται μόνο σε ακαδημαϊκούς χώρους· είναι κάτι που έχει και εμπειρικές απολήξεις. Συνιστά δηλαδή και εμπειρία καθώς είναι μέρος της πραγματικότητάς μας.⁷ Στο πρώιμο έργο του Foucault διακρίνουμε μια αντιθετική αντίληψη για την εξουσία σε σχέση με την μετέπειτα ανάλυση του. Στην *Τάξη του Λόγου*⁸ (*L'ordre du discours* 1970) ο Foucault προσεγγίζει την εξουσία ως νομικό μηχανισμό που επιφέρει μόνο αρνητικά αποτελέσματα: απαγορεύσεις, ανισότητες, αρνήσεις κ.ά. Ωστόσο, η ενασχόληση του με το ποινικό σύστημα τον έστρεψε σε μια ανάλυση της εξουσίας που προσδιορίζεται ως τεχνολογία και έτσι «αποκήρυξε» τον προσδιορισμό της εξουσίας μόνο με

⁵ Fuchs, C., How can surveillance be defined? Remarks on Theoretical Foundations of Surveillance Studies, *Department of Informatics and Media Studies*, Uppsala University, Paper Number #1, p.5.

⁶ Φουκώ, Μ., *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, Χατζηδήμου, Κ. - Ράλλη, Ι. (μετάφρ), Εκδόσεις Ράππα, 1989, σ. 227.

⁷ Foucault, Μ., *Ιστορία της σεξουαλικότητας. 1. Η βούληση για γνώση*, Μπέτζελο, Τ. (μετάφρ), Εκδόσεις Πλέθρον, 2011, σ. 77.

⁸ Φουκώ, Μ., *Η Τάξη του Λόγου*, Χριστίδης, Μ. (μετάφρ.), Εκδόσεις Ηριδανός, XX.

αρνητικούς όρους των πρώτων αναλύσεων του.⁹ Η ανάλυση του Foucault για την εξουσία λαμβάνει με αυτόν τον τρόπο αποστάσεις από τις μαρξιστικές αναλύσεις ή την βεμπεριανή ανάλυση περί κυριαρχίας.¹⁰

Μπορούμε να υποστηρίξουμε πως δεν πρόκειται για μια αμιγώς μαρξιστική προσέγγιση, γιατί διαφοροποιείται σε αρκετά σημαντικά σημεία από αυτό που αποκαλείται στη βιβλιογραφία «ορθόδοξος μαρξισμός». Εντούτοις είναι γεγονός πως η φουκωική ανάλυση διαθέτει στον πυρήνα της μαρξιστικές επιρροές, όπως θα δούμε και στη συνέχεια. Η φουκωική προσέγγιση έχει αποτελέσει το μήλον της έριδος για τη διεθνή βιβλιογραφία. Προβληματίζει αν συνιστά μια μαρξιστική ανάλυση ή αντιτίθεται σε αυτή υιοθετώντας μια φιλελεύθερη ανάλυση. Ίσως γι' αυτό υπάρχει αυτή η διαμάχη ανάμεσα σε θεωρητικούς για τον πολιτικό προσδιορισμό του Foucault.¹¹ Παρουσιάζει ρηξικέλευθες αναλύσεις που θα μπορούσαν να είναι «αριστερές», αλλά δεν είναι αποδεκτές από τους αριστερούς χώρους και παράλληλα δεν μπορούν να θεωρηθούν και αμιγώς «φιλελεύθερες».

Η εξουσία ορίζεται από τον Foucault ως *«η πολλαπλότητα των σχέσεων δύναμης που είναι εμμενείς στον τομέα που ασκούνται, έχοντας συγκροτησιακό ρόλο στην οργάνωσή τους.»*¹² Είναι δηλαδή μια σχέση δυνάμεων μεταξύ «συμπαικτών» που δεν μπορεί να ταυτιστεί αποκλειστικά με κάποιον θεσμό (πχ κράτος) ή με μια δύναμη που είναι ίδιον κάποιας τάξης. Είναι μια στρατηγική κάποιων πάνω σε κάποιους άλλους, με

⁹ Φουκώ, Μ., *Το μάτι της εξουσίας*, Μπέτζελος, Τ. (μετάφρ.), Εκδόσεις Βάνιας, 2008, σ. 150. Επίσης, *«Ο Φουκώ όλο και περισσότερο διαμορφώνει μια θετική-παραγωγική έννοια της εξουσίας με την έννοια ότι η εξουσία δεν διαπερνά απλώς το σύνολο του κοινωνικού σώματος, το σύνολο των κοινωνικών πρακτικών και σχέσεων αλλά ταυτόχρονα τις συγκροτεί, τις ορίζει.»* στο Μπέτζελος, Τ., Σωτήρης, Π., *«Σώματα, Λόγοι, Εξουσίες: Ξαναγυρνώντας στην “Περίπτωση Φουκώ”»*, *Θέσεις*, 89, 2004, url: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=872.

¹⁰ Μουζέλης, Ν., *Γέφυρες μεταξύ νεωτερικής και μετανεωτερικής κοινωνικής θεωρίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 2010, σ. 49.

¹¹ Βλ. ενδεικτικά: Daniel Zamora and Michael C. Behrent, *Foucault and Neoliberalism*, First Edition, 2015. Matthew Brown, MARTIN JENKINS believes Michel Foucault's analysis of power can inform an ethical understanding of socialism., Independent Labour Publications, url: <http://www.independentlabour.org.uk/main/2009/01/22/foucault-power-and-the-left/>.

¹² Foucault, Μ., ό.π., 2011, σ. 109. *«Με τον όρο "εξουσία" δεν εννοώ την "εξουσία", ως σύνολο θεσμών και μηχανισμών που διασφαλίζουν την υποταγή των πολιτών σ' ένα δεδομένο κράτος. Με τον όρο εξουσία δεν εννοώ επίσης έναν τρόπο καθυπόταξης, που εν αντιθέσει με τη βία, θα είχε τη μορφή του κανόνα. Τέλος δεν εννοώ ένα γενικό σύστημα κυριαρχίας η οποία ασκείται από ένα στοιχείο ή μια άλλη ομάδα, και της οποίας τα αποτελέσματα θα διέσχιζαν, με διαδοχικές εκτροπές, ολόκληρο το κοινωνικό σώμα.»*

λίγα λόγια είναι ενσωματωμένη σε όλες τις κοινωνικές σχέσεις.¹³ Η εξουσία αποτελεί το προϊόν στρατηγικών και χειρισμών. Έτσι υπονοείται ένας μετασχηματισμός του ιδιοκτησιακού χαρακτήρα της. Με λίγα λόγια, η εξουσία δεν αποτελεί ιδιοκτησία κάποιας συγκεκριμένης τάξης (πχ αστικής) ή κάποιου συγκεκριμένου θεσμού (πχ κράτος).

Αυτή η σχεσιακότητα που εισάγει στην εξουσία ο Foucault αντιτίθεται στις ξεκάθαρες και διαφανείς θέσεις που προτείνει ο μαρξισμός περί εξουσίας. Δηλαδή, για τον Marx η εξουσία συνιστά ιδιοκτησία και πιο συγκεκριμένα την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής όπου βάσει αυτής ορίζονται οι δυο τάξεις, δηλαδή οι αστοί και οι προλετάριοι. Κατά τον Marx οι οικονομικές συνθήκες είναι εκείνες που έχουν τον πρωτεύοντα ρόλο και μ' έναν αιτιοκρατικό τρόπο καθορίζουν το εποικοδόμημα, τις ιδέες και τον πολιτισμό.¹⁴ Στον Foucault είναι ιδιαίτερα δυσδιάκριτο για κάποιον να εντοπίσει κάποια νομοτέλεια, έναν καθοριστικό οικονομικό παράγοντα στην συγκρότηση του κοινωνικού γίνεσθαι. Και αυτό γιατί «οι σχέσεις εξουσίας δεν καταλαμβάνουν θέσεις υπερδομής, έχοντας απλώς έναν ρόλο απαγόρευσης ή προέκτασης· έχουν, εκεί που λειτουργούν, έναν άμεσα παραγωγικό ρόλο.»¹⁵ Οι σχέσεις εξουσίας δεν είναι εξωτερικές προς άλλες σχέσεις, αλλά είναι το αποτέλεσμα διαχωρισμών και ανισοτήτων μέσα σ' ένα πεδίο.¹⁶

Το τελευταίο ήδη μπορεί να μας δημιουργήσει τις υποψίες ότι για τον Foucault η εξουσία δεν ακολουθεί μόνο μια κατεύθυνση, δηλαδή από τα πάνω προς τα κάτω, από τους λίγους και εκλεκτούς στις μάζες. Η εξουσία που προέρχεται από πάνω δεν θα μπορούσε να αναπτυχθεί κάθε φορά αν δεν έβρισκε εδραιωμένα εδάφη δράσεων από τα κάτω.¹⁷ Το κράτος δεν μπορεί να νοηθεί ως αποκλειστική πηγή εκροής εξουσίας.

¹³ Παπαρίζος, Α., *Θεός, Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση. Τα γενικά, μετατρεπτικά και ερωτικά ενδιάμεσα και η κοινωνία του ανθρώπου*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2011, σ. 243-244., Φουκώ, Μ., *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Τρουλινού, Λ. (μετάφρ), Εκδόσεις Ύψιλον, 1991, σελ 91., Deleuze, G., *Φουκώ*, Μπέτζελο, Τ. (μετάφρ.) Εκδόσεις Πλέθρον, 2005, σελ. 123.

¹⁴ Μαρξ, Κ., Ένγκελς., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, *Marxists Internet Archive*, url. <https://www.marxists.org/ellinika/archive/marx/works/1848/com-man/index.htm>, Ανακτήθηκε στις 8/11/2016.

¹⁵ Foucault, M., 2011, ό.π., σ. 111.

¹⁶ Deleuze, G., *Φουκώ*, Μπέτζελο, Τ. (μετάφρ.), Εκδόσεις Πλέθρον, 2005, σ. 57. Foucault, M., ό.π., 2011, σ. 109,111.

¹⁷ Φουκώ, Μ., ό.π., 1991, σ. 139.

Για την ακρίβεια το κράτος δεν πρέπει να ταυτίζεται με τις σχέσεις εξουσίας σύμφωνα με τον Foucault. Σε αυτό το σημείο διακρίνουμε μια διαφορά ως προς την μαρξική ανάλυση, η οποία δίνει μεγάλη σημασία στην υπονόμηση του κρατικού μηχανισμού για την εγκαθίδρυση του προλεταριάτου. Ο Γάλλος στοχαστής δεν ισχυρίζεται πως δεν είναι σημαντικός ο κρατικός μηχανισμός, αλλά ότι μπορεί να είναι αναποτελεσματική μια προσπάθεια αλλαγής των σχέσεων εξουσίας, στην περίπτωση που εκληφθεί το κράτος ως ο καθοριστικός παράγοντας ανισότητας. Με λίγα λόγια, μπορεί να αλλάξουν κυβερνήσεις, να τροποποιηθούν οι κρατικοί μηχανισμοί, ωστόσο αν δεν αλλάξουν οι σχέσεις εξουσίας που λειτουργούν στο κοινωνικό πεδίο, τότε δεν θα αλλάξει ουσιαστικά τίποτα, όπως συνέβη άλλωστε και με την ΕΣΣΔ.¹⁸

Το κράτος συνιστά το άθροισμα των επιμέρους μικροεξουσιών. Γι' αυτόν τον λόγο η εξουσία είναι πανταχού παρούσα, επειδή εκπορεύεται από παντού. Δεν υπάρχει κάποια συγκεκριμένη —εντοπισμένη— πηγή άσκησης της εξουσίας, υπάρχουν μόνο σημεία δυνάμεων τα οποία διαπερνάει και είναι δυνατόν να τροποποιήσουν τη μορφή της: αναστροφή, μεταβολή κατεύθυνσης, αντίσταση κ.ά.¹⁹

Επομένως, η κυρίαρχη τάξη δεν πρέπει να θεωρείται μια μεταφυσική οντότητα που υπάρχει εκ των προτέρων, αλλά μια ομάδα ανθρώπων που προσδιορίζονται από την ιστορικότητα τους και οι οποίοι μέσω συγκεκριμένων στρατηγικών αποκτούν και διατηρούν τη δύναμη που έχουν.²⁰ Ο Foucault άρα αντιτίθεται στις προκατασκευασμένες αντιλήψεις περί της εξουσίας, κατά τις οποίες τα άτομα θεωρούν πως η εξουσία πηγάζει μόνο από πολιτικές δομές.²¹ Η εξουσία είναι παρούσα σε κάθε ανθρώπινη σχέση, γεγονός που την καθιστά ένα πολυπρισματικό φαινόμενο που λαμβάνει διαφορετικές μορφές σε κάθε ιστορικό συμβάν.

Ο Pierre Macherey,²² ωστόσο, υπογραμμίζει ότι ο Foucault έχει επηρεαστεί από την μαρξιστική ανάλυση και υποστηρίζει πως υπάρχει στην ανάλυση του μια καθοριστική θέση της οικονομίας. Προϋπόθεση για να μπορέσουμε να διακρίνουμε

¹⁸ Φουκώ, Μ., ό.π., 2008, σ. 75., Φουκώ, Μ., ό.π., 1991, σ. 43-44.

¹⁹ Deleuze, G., ό.π., 2005, σ. 128., Foucault, M., ό.π., 2011, σ. 110.

²⁰ Φουκώ, ό.π., 1991, σ. 141.

²¹ Φουκώ, Μ., *Το μάτι της εξουσίας*, Μπέτζελος, Τ. (μετάφρ.), Εκδόσεις Βάνιας, 2008, σ. 19.

²² Macherey, P., *Φουκώ & Μαρξ. Το παραγωγικό υποκείμενο*, Μπέτζελος Τ. (μετάφρ.), Εκδόσεις Εκτός Γραμμής, 2014, Αθήνα.

στον Foucault τον οικονομικό παράγοντα ως το κατεξοχήν συστατικό κοινωνικής οργάνωσης, όπως στον Marx, είναι η εννοιολογική διεύρυνση της «οικονομίας». Δηλαδή ο Macherey υποστηρίζει πως στην έννοια της οικονομίας πρέπει να συμπεριληφθεί και η «παραγωγή της ζωής» που αναλύει ο Foucault. Η παραγωγή της ζωής αναφέρεται στον τρόπο μέσω του οποίου η οικονομία ενδιαφέρεται για τη ζωή και τα σώματα, πριν στραφεί στην ανταλλακτική αξία των αγαθών.²³ Πιο συγκεκριμένα, η παραγωγή της ζωής ενδιαφέρεται για την ένταξη των σωμάτων και των δυνάμεων εντός του παραγωγικού συστήματος.²⁴ Στον Πρώτο Τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Marx αναλύει πώς αναπτύσσεται η συνεργασία μεταξύ των εργατών στα πλαίσια του εργοστασίου.

«Δεν πρόκειται εδώ μόνο για το ανέβασμα της ατομικής παραγωγικής δύναμης με τη συνεργασία, αλλά για τη δημιουργία μιας παραγωγικής δύναμης που αυτή καθαυτή πρέπει να ναι μαζική δύναμη»²⁵

Εν ολίγοις, η συνδυασμένη εργατική δραστηριότητα μεταξύ των ατόμων μέσα στο εργοστάσιο, αποτελεί το αποτέλεσμα όταν οι απομονωμένες δυνάμεις ενώνονται κάτω από έναν σκοπό. Στο τέταρτο μέρος του *Κεφαλαίου* για την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας, στο οποίο ανήκει και το παραπάνω απόσπασμα, ο Macherey θεωρεί πως έχει εντοπίσει το νήμα που ακολούθησε ο Foucault από το μαρξικό κείμενο για τις αναλύσεις της εξουσίας και πλέον γίνεται και σ' εμάς εμφανές.²⁶ Οι απομονωμένες δυνάμεις αποτελούν για τη φουκωική ανάλυση τις μικροεξουσίες που συντονίζονται και παράγουν ένα αποτέλεσμα πολλαπλάσιο της κάθε δύναμης/μικροεξουσίας, όπως είναι η υπεραξία ή το κράτος αντίστοιχα. Δηλαδή ο συνδυασμός και το άθροισμα των μικροδυνάμεων συμβάλουν στην παραγωγή και στη διατήρηση των μεγάλων δομών εξουσίας.

Από το μέρος αυτό του *Κεφαλαίου* ο Foucault θεωρεί πως μπορούμε να δούμε να αναδύεται μια νέα μορφολογία της εξουσίας.²⁷ Η νέα μορφολογία της εξουσίας τοποθετείται χρονικά τόσο από τον Marx όσο και από τον Bentham με την έλευση του

²³ το ίδιο, σ. 15-17.

²⁴ το ίδιο σ. 21.

²⁵ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, Τόμος Πρώτος, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1978, σ. 341.

²⁶ Macherey, P., ό.π., 2014, σ. 17.

²⁷ το ίδιο, σ. 17-18.

καπιταλισμού. Και οι δυο αναφέρονται στο ίδιο ζήτημα με διαφορετικό τρόπο, κατά τον Foucault.²⁸

Ο Foucault συσχετίζει τη νέα μορφολογία της εξουσίας με τον καπιταλισμό, η οποία όμως δεν συνεπάγεται και την ταυτόχρονη υιοθέτηση μιας εξουσίας κατασταλτικού περιεχομένου. Για τον Foucault, η εξουσία είναι το προϊόν συγκατάθεσης που έχει δοθεί είτε στο παρελθόν είτε στο παρόν. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αποτελεί μια εκδημοκρατισμένη διαδικασία, καθώς η εξουσία μπορεί να ασκηθεί μόνο σε ανθρώπους που απολαμβάνουν την ελευθερία τους και δεν βρίσκονται υπό καθεστώς στέρησης.²⁹

Η φουκωική εξουσία επομένως χαρακτηρίζεται από την παραγωγικότητα δράσεων και όχι από την κατασταλτικότητα.³⁰ Όχι μόνο αυτό, αλλά στα πεδία που ενεργεί η εξουσία, επενεργούν και αντιστάσεις, οι οποίες δεν είναι εξωτερικές ως προς την εξουσία, όπως και η εξουσία δεν είναι εξωτερική της κοινωνίας. Τα σημεία αντίστασης είναι και αυτά κατανομημένα με άτακτη μορφή και συντελούν στη θραύση των ενοτήτων.³¹ Εν προκειμένω τόσο η εξουσία όσο και τα σημεία αντίστασης δεν ακολουθούν μια γραμμική, πυραμιδοειδή ή νομοτελειακά προβλεπόμενη κατανομή, αλλά σχηματίζουν δίκτυα.

1.2 Πειθαρχία και Επιτήρηση

Η πειθαρχική κοινωνία είναι μια πραγματικότητα, σύμφωνα με τον Foucault, από τον 18ο αιώνα. Τα κλειστά πειθαρχικά συστήματα, όπως είναι οι φυλακές και τα άσυλα, εισχωρούν σε όλες τις εκφάνσεις του κοινωνικού γίνεσθαι. Από τις πιο καίριες ως τις πιο ασήμαντες πτυχές.³² Η επίδραση που έχει ασκήσει ο Foucault στις μελέτες για την επιτήρηση στο διαδίκτυο είναι μεγάλη.³³ Τόσο το πανοπτικό όσο και η άλλη σημαντική

²⁸ το ίδιο, σ. 18.

²⁹ Φουκώ, Μ., ό.π., 1991, σ. 91-93.

³⁰ Deleuze, G., ό.π., 2005, σ. 124.

³¹ Foucault, M., ό.π., 2011, σ. 113-114.

³² Φουκώ, Μ., ό.π., 1989, σ. 284.

³³ Fuchs, C., "How can surveillance be defined? Remarks on Theoretical Foundations of Surveillance Studies", *Department of Informatics and Media Studies, Uppsala University, Paper Number #1*, p. 5-6.

μεταφορά του Orwell για τον «Μεγάλο Αδελφό» αποτελούν τις δυο κύριες πηγές ανάλυσης για την επιτήρηση στο διαδίκτυο. Για να γίνει κατανοητή η φύση της επιτήρησης στον Foucault κρίνεται σκόπιμη η σύγκριση με την οργουελική μεταφορά. Στο 1984 περιγράφεται ένα σκηνικό εκτεταμένης επιτήρησης των πολιτών μιας φανταστικής χώρας, της Ωκεανίας. Οι τηλεοράσεις είναι μόνιμα ανοιχτές στα διαμερίσματα των πολιτών, η δυνατότητα να σβήσει η τηλεόραση δεν υπάρχει ως επιλογή. Ο λόγος που οι τηλεοράσεις δεν απενεργοποιούνται είναι διότι αποτελούν το γρανάξι ολόκληρου του μηχανισμού που έχει δημιουργήσει το Κόμμα. Έτσι οι τηλεοράσεις δεν είναι μόνο πομποί μηνυμάτων αλλά και δέκτες οπτικών και ηχητικών πληροφοριών από το διαμέρισμα του κάθε πολίτη της Ωκεανίας.³⁴

Σύμφωνα με τον David Wood,³⁵ τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας, όταν αναλύονται με τον Μεγάλο Αδελφό και το πανοπτικό ταυτίζονται με τον απολυταρχισμό. Θα μπορούσαμε, επομένως, να ισχυριστούμε πως το πανοπτικό αποτελεί μια ενίσχυση της οργουελικής δυστοπίας από την οπτική της διάχυσης συσκευών που συμβάλλουν στην επιτήρηση των ατόμων. Ωστόσο, ένας ισχυρισμός όπως ο παραπάνω απλουστεύει την ερμηνεία της επιτήρησης, αφού παραγνωρίζονται οι ποιοτικές διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στις δυο μεταφορές. Στον Orwell, η επιτήρηση λαμβάνει σάρκα και οστά από έναν ολοκληρωτικό πολιτικό θεσμό, το Κόμμα. Ο Foucault, αντίθετα, αποκαλύπτει πώς συναρθρώνεται η επιτήρηση μέσα σε δημοκρατικές κοινωνίες. Η διαφορά αυτή είναι καταλυτικής σημασίας, καθώς η επιτήρηση εκδηλώνεται με διαφορετικό τρόπο σ' ένα ολοκληρωτικό καθεστώς, όπως είναι η οργουελική Ωκεανία, και διαφορετικά στις εκδημοκρατισμένες κοινωνίες, όπου στις τελευταίες υιοθετούνται «ασηπτικές» μέθοδοι.³⁶

Ο Foucault με τις αναλύσεις του για την εξουσία αποσκοπούσε να καταδείξει πως ρητοί και άρητοι κανόνες διαπερνούν το κοινωνικό σώμα και το καταπιέζουν μέσα από θεσμούς και μικροπρακτικές που διατείνονται ότι είναι ουδέτεροι, ενώ είναι «ιδεολογικά φορτισμένοι». Φέρουν δηλαδή κανονιστικά πλαίσια που ελέγχουν την

³⁴ Περισσότερα Βλ. Όργουελ, Τ., 1984. *Ο Μεγάλος Αδελφός*, Μπάρτη, Ν. (μετάφρ), Εκδόσεις Κάκτος, 1978.

³⁵ Wood, D., "The Surveillance Society. Questions of History, Place and Culture", *European Journal of Criminology*, 6(2), 2009.

³⁶ Φουκώ, Μ., ό.π., 2008, σ. 71.

πραγματικότητα.³⁷ Μια μορφή της εξουσίας είναι η πειθαρχία που, συγκεκριμένα, χαρακτηρίζεται ως «μηχανική της εξουσίας».³⁸ Σκοπός της είναι να ρυθμίσει τη συμπεριφορά των ατόμων μέσω καταναγκασμών που ακολουθούν διαφορετικές κατανομές σε κάθε πεδίο. Η ρύθμιση αυτών των καταναγκασμών αφορά τον χώρο, τον χρόνο ακόμη και τις πρακτικές, όπου είναι εφικτό, με τα αντικείμενα.³⁹ Από τον 18ο αιώνα και έπειτα οι μορφές πειθαρχίας συνιστούν πλέον τους κυρίαρχους τρόπους εξουσίας.⁴⁰ Ο νέος αυτός μηχανισμός εξουσίας δεν χρειάζεται την χαρισματική προσωπικότητα του Weber, ούτε κάποιον σπινοζικό μονάρχη. Υπάρχει περισσότερο ανάγκη για αυστηρή επιτήρηση, από τη φυσική παρουσία κάποιου «Υπέρτατου Άρχοντα».⁴¹ Οι πειθαρχικοί καταναγκασμοί συνιστούν το ακριβώς αντίθετο από τη συσσώρευση εξουσιών σ' ένα πρόσωπο που άρχει επί των άλλων και ταυτόχρονα αποδεσμεύουν τους επιτηρητές από τη διαδικασία.

Αυτό δεν σημαίνει την κατάργηση μιας υπέρτατης εξουσίας, αλλά ίσως την απογύμνωσή της από τα όπλα που είχε στην φαρέτρα της στο παρελθόν. Όλα τα νεωτερικά κράτη, έχουν δομηθεί στη βάση αυτή, της υπέρτατης εξουσίας. Οι νόμοι, οι κώδικες είναι όλα αυτά πτυχές της αρχής αυτής. Για τον Foucault η δόμηση αυτή συνιστά την επίφαση των πειθαρχικών καταναγκασμών, έτσι ώστε να μην γίνεται αντιληπτή η άσκηση της εξουσίας τους.⁴² Η αποτελεσματικότητα των πειθαρχικών μηχανισμών εξαρτάται από το μέγεθος συγκάλυψής τους. Όσους περισσότερους κρύβει τόσο διεισδυτικότεροι γίνονται.⁴³

Οι πειθαρχικοί καταναγκασμοί είναι φορείς λόγων που ουδεμία σχέση έχουν με τους λόγους όπως εκφράζονται στους νόμους και στους κώδικες. Είναι λόγοι που σκοπό έχουν την κανονικοποίηση και διευθέτηση της καθημερινής ζωής.⁴⁴ Τον Foucault τον ενδιαφέρει περισσότερο ένα συγκεκριμένο πεδίο της εξουσίας, αυτό που συνυφαίνεται

³⁷Φουκώ, Μ., ό.π., 1991, σ. 43.

³⁸Φουκώ, Μ., ό.π., 1989, σ. 184.

³⁹το ίδιο, σ.198-206.

⁴⁰το ίδιο σ.183.

⁴¹Φουκώ, Μ., 1991, ό.π., σ. 113.

⁴²το ίδιο, σ. 115.

⁴³Foucault, Μ., 2011, ό.π., σελ. 103.

⁴⁴Φουκώ, Μ., ό.π., 1991, σ. 115.

με τη γνώση. Η γνώση δεν απαντάει μόνο στα ερωτήματα που τίθενται, αλλά δημιουργεί και το πλαίσιο που αναδύονται τα ερωτήματα, δηλαδή την ίδια την επιστήμη και το θέμα της.⁴⁵

Οι πειθαρχικοί μηχανισμοί για να λειτουργήσουν χρειάζονται τα συστήματα γνώσης, χωρίς τα οποία η εξουσία τους θα έμενε σε αδράνεια.⁴⁶ Η «πολιτική ανατομία» που αναφέρει ο Foucault δεν θα μπορούσε να είναι περισσότερο πιστή στα λεγόμενα του. Όπως «ομολογεί» ο Foucault, *«Για το πειθαρχημένο άτομο, όπως και για τον αληθινό πιστό, καμιά λεπτομέρεια δεν είναι αδιάφορη, όχι τόσο για το νόημα που κρύβει, όσο για τη δυνατότητα που βρίσκει σ' αυτήν η εξουσία για να το κυριεύσει.»*⁴⁷

Ο Foucault έχει χρησιμοποιήσει ως σημείο αναφοράς της ανάλυσης του την πανοπτική φυλακή του Jeremy Bentham που εξυπηρετεί με θαυμάσιο τρόπο την πειθαρχική λειτουργία.⁴⁸ Πρόκειται για έναν αρχιτεκτονικό σχεδιασμό που απορρίπτει τη λογική του μπουντρομιού και προάγει τη λογική της διαφάνειας. Τα κελιά βρίσκονται τοποθετημένα γύρω από έναν κεντρικό πύργο όπου ανά πάσα στιγμή οι φύλακες μπορούν να ελέγχουν τους φυλακισμένους. Η αρχιτεκτονική αυτή εξυπηρετεί την άσκηση της εξουσίας με αποτελεσματικότητα. Κατά τον Bentham η εξουσία πρέπει να είναι ορατή, δηλαδή το σύμβολο της εξουσίας να υπάρχει επιβλητικά μπροστά στους επιτηρούμενους αλλά να αγνοούν πότε οι ίδιοι γίνονται αντικείμενο παρακολούθησης.⁴⁹ Τα τζάμια στον πύργο δεν είναι διαφανή και έτσι αυτό συνδράμει στο ότι οι φυλακισμένοι δεν γνωρίζουν πότε γίνονται αντικείμενα ελέγχου. Η πλήρης ορατότητα στην οποία υποβλήθηκαν και η μη γνώση για το αν παρακολουθούνται κάθε στιγμή, συντέλεσε στην εσωτερίκευση της ιδέας πως μονίμως βρίσκονται υπό το άγρυπνο μάτι των φυλάκων.⁵⁰

Το πανοπτικό αποτελεί τη σύζευξη των κανόνων και πρακτικών που είχαν χρησιμοποιηθεί πρώτα για την αντιμετώπιση επιδημιών όπως η λέπρα και ο λοιμός. Ας σημειωθεί ότι τελετές αποκλεισμού και αντίστοιχα πειθαρχικά συστήματα έλαβαν

⁴⁵Μουζέλης, Ν., ό.π., 2010, σ. 49-50.

⁴⁶Deleuze, G., ό.π., 2005, σ. 75.

⁴⁷Φουκώ, Μ., ό.π., 1989, σ. 187.

⁴⁸Deleuze, G., ό.π., 2005, σ. 126.

⁴⁹Φουκώ, Μ., ό.π., 1989, σ. 266.

⁵⁰το ίδιο.

χώρα τον 19^ο αιώνα.⁵¹ Ο συνδυασμός των κανόνων που επιβλήθηκαν στις δυο επιδημίες σηματοδοτεί το πέρασμα από τη σωματική, φυσική τιμωρία, στην τιμωρία της ψυχής.⁵² Ενώ προηγουμένως η τιμωρία αποτελούσε ένα δημόσιο θέαμα, τώρα περιχαρακώνεται στην οντολογική ύπαρξη του καθενός, στην ψυχή του. Η μεταστροφή υποδηλώνει και κάτι άλλο, τη δυνατότητα να ασκηθεί η τιμωρία χωρίς το βίαιο χαρακτήρα της και να έχει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Ο Foucault χαρακτηρίζει το πανοπτικό ως ένα «*αρχιτεκτονικό οπτικό σύστημα*»⁵³, οι φυλακισμένοι βλέπουν ολοκάθαρα το σύμβολο της εξουσίας, τον πύργο, και εσωτερικεύουν τη συμπεριφορά της υπόταξης. Με τα πιο απλά μέσα, χάριν της «οικονομικής γεωμετρίας»⁵⁴ δεν χρειάζονται πολλά μέσα για την επίτευξη του σκοπού. Οι επιτηρητές μπορούν να περιοριστούν ή και ακόμη να μην υπάρχουν, και την ίδια στιγμή οι φυλακισμένοι να πολλαπλασιαστούν. Οι λίγοι δηλαδή επιτηρούν τους πολλούς, ή ακόμη τα υλικά αντικείμενα (εν προκειμένω ο πύργος) δημιουργούν συνθήκες (αυτο)επιτήρησης.

Ιδιαίτερη σημασία στον φουκωικό στοχασμό έχει το σώμα. Εκ πρώτης ίσως θεωρηθεί ως αντίφαση: πώς είναι δυνατόν η τιμωρία να στρέφεται στην ψυχή και να έχει σημασία το σώμα; Δεν πρόκειται για αντίφαση, αντιθέτως, υφίσταται ένας αδιαχώριστος δεσμός μεταξύ τους. Το σώμα τοποθετείται εντός του πολιτικού πεδίου και αυτό γιατί κατά τον Foucault αποτελεί αντικείμενο γνώσης της εξουσίας.⁵⁵ Ο σκοπός των μεθόδων καταγραφής της γνώσης του σώματος αποσκοπεί στο να καθυποτάξει τη δύναμή τους και να τα καταστήσει υπάκουα και χρήσιμα για το σύστημα, οι *πειθήνιοι στρατιώτες*. Διεκπεραιώνεται έτσι μια διττή λειτουργία εντός του πειθαρχικού συστήματος: η ενδυνάμωση των δυνάμεων και η ταυτόχρονη αποδυνάμωση τους.⁵⁶ Τον 18^ο αιώνα που αναφέρεται ο Foucault εν προκειμένω, είχε περισσότερη σημασία οι εργάτες να έχουν σωματική δύναμη και αντοχή, για να

⁵¹Φουκώ, Μ., 1976, ό.π., σ. 262 κ.ε.

⁵²Smart, B., Michel Foucault: Υποκείμενο εξουσίας, αντικείμενα γνώσης, στο Πετμεζίδου, Μ. (επιμέλ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική θεωρία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Τόμος 2, 1998, σ. 171.

⁵³Φουκώ, Μ., ό.π., 1976, σ. 271.

⁵⁴το ίδιο, σ. 268.

⁵⁵Smart, B., ό.π., σ. 172.

⁵⁶Φουκώ, Μ., ό.π., 1976, σ. 183 κ.ε..

αντεπεξέλθουν. Μαζί με την ενδυνάμωση του σώματος στη σφαίρα της οικονομικής παραγωγής, πρέπει ταυτόχρονα να αποδυναμωθεί για να αποτραπεί η πολιτική ανυπακοή. Αυτό επιτυγχάνεται με την μετατροπή της δύναμης σε ικανότητα, όσον αφορά στην οικονομική παραγωγή, και συνεπώς προσπαθεί η πειθαρχία να την αυξήσει. Έτσι, η δύναμη και η ενέργεια που θα μπορούσε να προκαλέσει πολιτικές ανατροπές, διοχετεύεται μέσα στην εργασία.⁵⁷

Προκειμένου να κατανοήσουμε το παράδοξο αυτό, πρέπει να μην λησμονούμε πως η εμφάνιση των νέων μορφών εξουσίας συμπίπτει με την εμφάνιση του καπιταλισμού. Ακόμη πιο αναλυτικά, κρίνεται απαραίτητο να εστιάσουμε *«με ποιον τρόπο ο καπιταλισμός προωθώντας την εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης, επεξεργάστηκε μεθόδους»* που συμβάλλουν στην αύξηση των δυνάμεων και των δυνατοτήτων των εργαζομένων και συνάμα να αυξάνεται η καθυπόταξή τους.⁵⁸

Η πειθαρχία για να καταστεί αποτελεσματική και να παράγει τα αποτελέσματα που ζητούνται από αυτήν βασίζεται σε μια σειρά χωροχρονικών κατανομών, όπως έχει ήδη αναφερθεί, που πρέπει να τηρούνται ανελλιπώς. Εν αρχή ην η κατανομή του χώρου. Η γέννηση της πειθαρχίας δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει χωρίς τη διαίρεση των χώρων. Πράγματι η πανοπτική φυλακή του Bentham, πέρα από τις σαφείς αρχιτεκτονικές γραμμές του μοντερνισμού —που ούτως ή άλλως έχει μια φυλακή ή ένα ίδρυμα— αποτελεί ένα συνεχώς διαιρεμένο χώρο μέχρι να φτάσει στη μονάδα, στο άτομο, για να μπορέσει να διεκπεραιώσει τη ζωτική του λειτουργία, την ανάλυση.⁵⁹ Τα άτομα χαρακτηρίζονται από την μοναδική θέση που κατέχουν μέσα στο σύστημα ταξινόμησης. Δεν γίνεται δυο άτομα να κατέχουν την ίδια θέση, και έτσι ο καθένας χαρακτηρίζεται και εντοπίζεται βάσει της σειράς που έχει και αυτή ορίζεται από την απόσταση και την εγγύτητα που έχει, από τ' άλλα άτομα. Η λειτουργία αυτού του συστήματος είναι η ζωτικής σημασίας (ανα)παραγωγή των ιεραρχιών μέσω ενός αρχιτεκτονικού σχεδιασμού.⁶⁰

⁵⁷ το ίδιο, σ. 184-185.

⁵⁸ Macherey, P., ό.π., 2014, σ.21.

⁵⁹ Φουκώ, Μ., ό.π., 1976, σ. 188-190.

⁶⁰ Bary Smart, « Michele Foucault: Υποκείμενα εξουσίας, αντικείμενα γνώσης, στο Πετμεζίδου Μ. (επιμέλ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Τόμος 2, 1998, σ. 187. Φουκώ, Μ., ό.π., 1989, σ. 191-196.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΚΑΙ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ

2. Η ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Είναι γεγονός πως ο η ανάλυση του Michel Foucault έχει αποτελέσει ένα κοινό σημείο αναφοράς για την επιτήρηση στο διαδίκτυο. Αυτό δεν το συμπεραίνουμε από τις συμφωνίες των σύγχρονων θεωρητικών με το έργο του Foucault, αλλά από το γεγονός πως, ανεξαρτήτως από το αν αποδέχονται ή όχι το έργο του Γάλλου στοχαστή, αναφέρονται συνεχώς σε αυτόν. Τα άρθρα για την επιτήρηση που δεν αναφέρονται καθόλου στον Foucault είναι εξαιρετικά λίγα. Ο Rheingold ισχυρίστηκε πως ο «ο Foucault ήταν για την επιτήρηση, ό,τι ήταν ο Δαρβίνος για την εξελικτική ψυχολογία».⁶¹ Στο παρόν κεφάλαιο της εργασίας, θα αναφερθούμε σε σημαντικές θεωρίες για την επιτήρηση στο διαδίκτυο και συνάμα θα προσπαθήσουμε να διακρίνουμε τα σημεία σύγκλισης και ρήξης με την φουκωική ανάλυση.

2.1 Ενίσχυση ή αποδυνάμωση της φουκωικής ανάλυσης;

Μπορεί να εφαρμοστεί η πανοπτική μεταφορά που αναλύσαμε παραπάνω στο διαδίκτυο ή μήπως έχει παρέλθει και πρέπει να αναφερόμαστε σε μια αναλυτική στροφή που αδυνατεί να συμπεριλάβει το πανοπτικό; Το ερώτημα αυτό έχει απασχολήσει θεωρητικούς που ασχολούνται με ζητήματα επιτήρησης στο διαδίκτυο και δεν υπάρχει κάποια ομοφωνία καθώς οι θεωρητικές προσεγγίσεις εστιάζουν σε διαφορετικά σημεία.⁶² Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρηθεί η χαρτογράφηση των θεωρητικών προσεγγίσεων που ασχολούνται με την επιτήρηση στο διαδίκτυο. Πιο συγκεκριμένα, η χαρτογράφηση αυτή αποσκοπεί να αναδείξει αν τα περιεχόμενα των θεωριών ενισχύουν την φουκωική ανάλυση ή την αποδυναμώνουν.

⁶¹ Fuchs, C., ό.π., 2010, p. 5.

⁶² Lyon, D., “An electronic panopticon? A sociological critique of surveillance theory”, *The Sociological Review*, 1993, p. 660.

Για να καρποφορήσει η προσπάθεια μας αυτή βασιστήκαμε στη διάκριση «πανοπτικών» και «μη πανοπτικών» θεωρητικών ρευμάτων που εισήγαγε ο Thomas Allmer.⁶³ Στο πρώτο ρεύμα μπορούμε να εντάξουμε τους θεωρητικούς που υιοθετούν την φουκωική ανάλυση και οι αναλύσεις τους λειτουργούν ενισχυτικά ως προς αυτήν.⁶⁴ Κυρίως, υποστηρίζουν πως, ναι μεν, υπάρχουν σημαντικοί μετασχηματισμοί από την επιτήρηση του πανοπτικού στην επιτήρηση στο διαδίκτυο, ωστόσο αυτοί ερμηνεύονται ως ενίσχυση της φουκωικής ανάλυσης. Ενώ, αντίθετα στο δεύτερο ρεύμα εντάσσονται θεωρητικοί που υποστηρίζουν πως υπάρχει χάσμα ανάμεσα στην φουκωική ανάλυση και στη διαδικτυακή πραγματικότητα που καλούμαστε να κατανοήσουμε. Για τους θεωρητικούς του δεύτερου ρεύματος, οι μετασχηματισμοί είναι τέτοιοι που επιβάλλουν τη ρήξη με τη φουκωική ανάλυση.⁶⁵ Υποστηρίζουν δηλαδή πως, στις σημερινές συνθήκες, η πανοπτική μεταφορά έχει αποδυναμωθεί αναλυτικά στις σημερινές και αποτελεί τροχοπέδη για την ανάπτυξη νέων αναλυτικών εργαλείων. Πρόκειται για το ρεύμα που θα αποκαλούμε «μη πανοπτικό».

Αντίθετα οι θεωρητικοί του πανοπτικού ρεύματος θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως διατείνονται ότι τα αναλυτικά εργαλεία που ανέπτυξε ο Foucault παραμένουν αναλλοίωτα ως και σήμερα. Αυτός άλλωστε είναι και ο βασικότερος λόγος που επιμένουν στο πανοπτικό του Foucault. Έννοιες όπως: *εξουσία, πειθαρχία και*

⁶³ Σημειώνουμε πως στην παρούσα εργασία υιοθετείται μόνο η εννοιολογική κατασκευή «πανοπτικών» - «μη πανοπτικών» θεωριών και όχι τα χαρακτηριστικά που αποδίδει ο Thomas Allmer σε καθένα από αυτά. Περισσότερα Βλ. Allmer, T., “Critical Surveillance Studies in the Information Society”, *TripleC*, 9(2), 2011, pp. 566-592.

⁶⁴ Βασικοί εκφραστές του ρεύματος αυτού είναι οι David Lyon (*Electronic Panopticon: Globalizing surveillance. Comparatives and sociological perspectives: Biometrics, identification and surveillance: Surveillance, Power and everyday life κ.ά*), Steve Mann (*New media and the power politics of sousveillance in a surveillance-dominated world: Sousveillance: inventing and using wearable computing devices for data collection in surveillance environments*), Thomas Mathiesen (*The viewer society: Michel Foucault's 'Panopticon' revisited*), Mark Poster (*The mode of information on post structuralism and social contexts*) και η Shoshana Zuboff (*In the age of smart machine: The secrets of surveillance capitalism*).

⁶⁵ Σε αυτό το ρεύμα θεωρούμε πως εντάσσονται οι Roger Clarke (*Information Technology and dataveillance: Biometrics and privacy*), Kevin Haggerty (*Tear down the walls: on demolishing the panopticon: The Surveillant assemblage*), Zeynep Tufekci (*Engineering the public: Big Data, surveillance and computational politics*), Zygmunt Bauman (*Liquid Surveillance*).

επιτήρηση εξακολουθούν να είναι επίκαιρες, με τον ίδιο αρνητικό τρόπο όπως στη νεωτερικότητα και έτσι η επιτήρηση πρέπει να προσεγγίζεται με αυτούς τους όρους.⁶⁶ Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε από το γεγονός ότι επισημαίνεται από τους θεωρητικούς η αναλυτική χρησιμότητα του Foucault στις μελέτες επιτήρησης.⁶⁷

Οι θεωρητικοί που υιοθετούν επί της αρχής την πανοπτική μεταφορά επιδιώκουν να αναπτύξουν μια θεωρία η οποία θα βρίσκεται σε συνέχεια με το φουκωικό έργο. Έτσι προκύπτει η θεωρητική πολυγένεση των διαφόρων -opticon (synopticon, banopticon, polyopticon κ.ά) που υποδηλώνουν την κοινή «καταγωγή τους» και ταυτόχρονα το καθένα από αυτά εστιάζει σε διαφορετικές εκφάνσεις της επιτήρησης.⁶⁸ Θεμελιώδες χαρακτηριστικό των προσεγγίσεων που υιοθετούν την πανοπτική μεταφορά, επομένως, είναι η παραδοχή πως το φουκωικό πανοπτικό είναι χρήσιμο για την ανάλυση της επιτήρησης στο διαδίκτυο και ως εκ τούτου υιοθετείται μια αρνητική προσέγγιση που λαμβάνει χαρακτήρα διαμαρτυρίας ή και καταγγελίας ως προς τις σύγχρονες μορφές κυριαρχίας.⁶⁹ Ωστόσο, αυτό δεν θα πρέπει να ερμηνευτεί ως μια αυτούσια αποδοχή της πανοπτικής ιδέας. Αντιθέτως, πρόκειται για ένα αναθεωρητικό ρεύμα, από την άποψη ότι στο διαδίκτυο υπάρχουν μετασχηματισμοί, τους οποίους οι θεωρητικοί πρέπει να λάβουν σοβαρά υπόψιν τους.

Πώς μπορούμε επομένως να υποστηρίξουμε ότι είναι δυνατόν οι θεωρίες αυτές να υιοθετούν αρχές της φουκωικής ανάλυσης για την πειθαρχία, όταν υπάρχουν τόσο σημαντικές διαφοροποιήσεις; Το ερώτημα αυτό είναι εύλογο, εντούτοις οι θεωρητικοί στηρίζονται στο γεγονός πως το πανοπτικό είναι μια μορφή εξουσίας που υποδηλώνει τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα γίνονται τα ίδια φορείς της δικιάς τους εξουσίας. Το διαδίκτυο συνιστά, τηρουμένων των αναλογιών, την παγίδα του πανοπτικού, που οδηγεί τους επιτηρούμενους στην αυτοπειθάρχιση, υπό τον φόβο ότι

⁶⁶ Allmer, T., “Critical Surveillance Studies in the Information Society”, *TripleC*, 9(2), 2011, p. 569.

⁶⁷ Farinosi, M., “Deconstructing Bentham’s Panopticon: The New Metaphors of Surveillance in Web 2.0 environments”, *TripleC*, 2(1), 2011, p. 62.

⁶⁸ το ίδιο, σ. 64.

⁶⁹ Fuchs, C., “How can surveillance be defined? Remarks on Theoretical Foundation of Surveillance Studies”, *Department of Informatics and Media Studies*, #1, 2010, p. 3.

γίνονται διαρκώς ορατοί από τους επιτηρητές.⁷⁰ Για να είμαστε ακόμη περισσότερο ακριβείς, είναι ένα βασικό επιχείρημα των θεωρητικών που βασίζονται στην φουκωική ανάλυση. Δηλαδή, η πανοπτική μηχανή κατά την οποία οι λίγοι παρατηρούν τους πολλούς διατηρείται και ταυτόχρονα εξαφανίζει κάθε σύμβολο της εξουσίας της, όπως ήταν ο πύργος στο πανοπτικό. Η αναλυτική χρησιμότητα του Foucault βρίσκεται στο γεγονός ότι εξακολουθούν να υπάρχουν ασύμμετρες κατανομές ισχύος, διατηρούνται άθικτες οι κάθετες ιεραρχικές δομές.⁷¹

Ωστόσο, αυτή η προσέγγιση αποτελεί ένα σημείο διαφωνίας και κριτικής που ασκούν θεωρητικοί που εντάσσονται στο μη πανοπτικό ρεύμα. Πιο συγκεκριμένα ο Allmer⁷² εντοπίζει πέντε χαρακτηριστικά που διακρίνουν τις θεωρίες που θα μπορούσαμε να προσδιορίσουμε ως «μη πανοπτικές». Αυτά είναι: 1. Η προσέγγιση του Foucault δεν μπορεί να συμβάλλει στην ανάλυση της επιτήρησης σήμερα. 2. Πρέπει να ορίσουμε την επιτήρηση με ουδέτερο τρόπο. 3. Ο ορισμός της επιτήρησης δεν πρέπει να είναι στενός, αλλά ευρύς και ευέλικτος. 4. Μαζί με τους περιορισμούς της επιτήρησης, υπάρχουν και δυνατότητες και 5. Η επιτήρηση πρέπει να κατανοηθεί ως πληθυντικότητα τεχνολογικών διαδικασιών.

Επιπλέον, οι θεωρητικοί υποστηρίζουν, πως συνιστά μεροληψία να αναλύουμε την επιτήρηση μόνο με αρνητικούς όρους, από τη στιγμή που υπάρχουν και θετικές όψεις. Ο Haggerty, όντας ιδιαίτερος καυστικός σπεύδει να επισημάνει πως το πανοπτικό είναι καταπιεστικό και για έναν ακόμη λόγο: έχει καταστεί μια ηγεμονική μεταφορά στις σπουδές επιτήρησης που «καταπιέζει» στην αφάνεια ποιότητες της επιτήρησης που δεν μπορούν να προσεγγιστούν με αρνητικούς όρους.⁷³

Οι θεωρητικοί του μη πανοπτικού ρεύματος τάσσονται δηλαδή υπέρ μιας ουδέτερης στάσης απέναντι στην επιτήρηση, η οποία έχει τόσο θετικές όσο και αρνητικές πλευρές. Ο αναλυτικός φακός της ουδέτερης επιτήρησης υποδηλώνει πως η επιτήρηση συνιστά χαρακτηριστικό όλων των σύγχρονων κοινωνιών. Δεν προκαλεί

⁷⁰ Φουκώ, Μ., ό.π., 1976, σ. 265-266.

⁷¹ Allmer, T., ό.π., 2011, 568.

⁷² Allmer, T., “Critical Surveillance Studies in information Society”, *TripleC*, 9(2), 2011, p. 568-569.

⁷³ Haggerty, K., “Tear Down the walls: on demolishing the panopticon” στο Lyon, D., *Theorizing Surveillance: The panopticon and beyond*, Willan, 2006, p. 23.

εντύπωση αυτός ο ισχυρισμός, δεδομένου πως τάσσονται υπέρ ενός ευρέος ορισμού της επιτήρησης και έτσι περιλαμβάνουν ένα μεγάλο φάσμα πρακτικών. Για παράδειγμα η επιτήρηση αποτελεί μια απαραίτητη πρακτική για τη λειτουργία των οργανισμών και των θεσμών σήμερα, όπως θα δούμε και παρακάτω.⁷⁴

Σε αυτό το σημείο δεν θα ήταν άσκοπη μια διευκρίνιση επιστημολογικού χαρακτήρα. Όπως είδαμε το σημείο αντιπαράθεσης, των δυο ρευμάτων εν προκειμένω, είναι ο ορισμός. Οι μεν πανοπτικές προσεγγίσεις προτείνουν έναν στενό ορισμό της επιτήρησης και της εξουσίας συνήθως μόνο με αρνητικές αναφορές, ενώ οι μη πανοπτικές προτείνουν έναν ευρύ ορισμό. Το ανοιχτό περιεχόμενο των ορισμών έναντι των στενών ορισμών, αναμφισβήτητα έχει σχέση με το επιστημολογικό χρωματισμό των θεωρητικών. Οι μη πανοπτικές προσεγγίζουν αρκετά τις αρχές της Θεωρίας του Πεπερασμένου (finitism), σύμφωνα με την οποία δεν μπορεί να προκαθοριστεί και να προσδιοριστεί με ακρίβεια του πλάτος μιας έννοιας. Ο προσδιορισμός δεν είναι ποτέ καθοριστικός για τους θεωρητικούς του φινιτισμού και εξαρτάται από τις ιστορικές συνθήκες που εντάσσεται, αντίληψη η οποία είναι σύμφωνη με τους θεωρητικούς του μη πανοπτικού ρεύματος. Αντίθετα, συνιστά «ματαιοπονία» να θεωρήσουμε πως μπορούμε να περιγράψουμε επαρκώς όλα τα χαρακτηριστικά ενός όρου.⁷⁵

Τα σημεία αυτά της ουδέτερης προσέγγισης δεν έμειναν στο απυρόβλητο της θεωρητικής διαμάχης, και ως εξέφραζαν μια μετριοπαθή αντίληψη της επιτήρησης. Ο Christian Fuchs,⁷⁶ επικαλείται τέσσερις σημαντικούς παράγοντες που συνηγορούν υπέρ της εναντίωσής του στην ουδέτερη προσέγγιση.

- 1. Ετυμολογία επιτήρησης

Η επιτήρηση (surveillance) σημαίνει παρατηρώ από πάνω. Η παρατήρηση από πάνω κατά τον Fuchs υπονοεί και την ύπαρξη ιεραρχικών δομών και ως εκ τούτου κάποιιοι έχουν την εξουσία έναντι κάποιων άλλων.

⁷⁴ Fuchs, C., “How can surveillance be defined? Remarks on Theoretical Foundations of Surveillance Studies”, *Department of informatics and Media Studies*, Upsalla University, Paper Number 1, 2010, p. 2-3.

⁷⁵ Περισσότερα για τη Θεωρία του Πεπερασμένου Βλ. Ξανθόπουλος, Χ., *Η Νέα Κοινωνιολογία της Γνώσης. Μια φιλοσοφική θεώρηση*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2011, σ. 256-260.

⁷⁶ Fuchs, C., ό.π. 2010, p. 12-14.

▪ 2. Θεωρητικές αντιπαραθέσεις

Στις ουδέτερες προσεγγίσεις, όπως ήδη αναφέρθηκε, εξαιτίας του ευρέος ορισμού που δέχονται, αναλύονται πρακτικές όπως η φροντίδα ενός μωρού όσο και η κρατική επιτήρηση. Σύμφωνα με τον Fuchs, αν υιοθετήσουμε την ουδέτερη προσέγγιση αυτό δυσχεραίνει τη διάκριση μεταξύ καταπιεστικών και μη καταπιεστικών πρακτικών.

▪ 3. Διαφορά Συλλογής πληροφοριών και Επιτήρησης

Αναλύοντας την επιτήρηση με ουδέτερο τρόπο, δηλαδή ως συστηματική καταγραφή κάθε επιτήρησης, αναρωτιέται ο Fuchs ποιά διαφορά τελικά υπάρχει με την Κοινωνία της Πληροφορίας; Ο ίδιος υποστηρίζει πως η Κοινωνία της Επιτήρησης και η Κοινωνία της Πληροφορίας είναι δυο διαφορετικά πλαίσια. Συγκεκριμένα, η Κοινωνία της Επιτήρησης πρέπει να προσεγγίζεται με αρνητικούς όρους ως μια πτυχή της κοινωνίας της πληροφορίας.

▪ 4. Κανονικοποίηση της Επιτήρησης

Τέλος αν η επιτήρηση συνιστά χαρακτηριστικό της καθημερινότητας των ανθρώπων όλων των κοινωνιών σύμφωνα με την οπτική των ουδέτερων προσεγγίσεων, τότε πως θα μπορούσαμε τις κατασταλτικές μορφές της επιτήρησης;

Η επιτήρηση επομένως κατά των Fuchs πρέπει να ορίζεται με αρνητικούς όρους. Γνωρίζουμε όμως πως η επιτήρηση σήμερα δεν λειτουργεί μόνο κατασταλτικά. Κυρίως λειτουργεί με μηχανισμούς που σαγηνεύουν και ελκύουν τα άτομα να μετέχουν τα ίδια στην επιτήρησή τους. Ο Fuchs προσεγγίζοντας την θεωρητική ανάλυση της επιτήρησης, αποκλειστικά με όρους καταστολής, μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως υποστηρίζει μια διστορική αντίληψη της επιτήρησης, που μόνο με αρνητικές νοηματοδοτήσεις μπορούμε να κατανοήσουμε.

Η «δυστορικότητα» της επιτήρησης, σύμφωνα με τους θεωρητικούς των μη πανοπτικών προσεγγίσεων, δεν μπορεί να προσφέρει στην αναλυτική διαδικασία πολλά.⁷⁷ Υποστηρίζουν πως όροι όπως *εξουσία* και *πειθαρχία*, ιδίως όταν προσεγγίζονται μόνο με αρνητικές συνυποδηλώσεις, αδυνατούν να συμπεριλάβουν την πολυπλοκότητα του κοινωνικού γίνεσθαι.⁷⁸ Διαμορφώνονται και διαφοροποιούνται

⁷⁷ Farinosi, M., ό.π., 2011, p. 63.

⁷⁸ Allmer, T., ό.π., 2011, p. 568-569.

ανάλογα με τα ιστορικά πλαίσια όπου εντάσσονται και έτσι δεν μπορούν να μείνουν ανεπηρέαστοι οι μηχανισμοί επιτήρησης.

Αναφερόμενοι στα ιστορικά πλαίσια οι θεωρητικοί εννοούν αυτό που ακολουθεί τη νεωτερικότητα και στη βιβλιογραφία υπάρχει ως *Μετανεωτερικότητα* (Jean-François Lyotard, Jean Baudrillard), *Υστερη Νεωτερικότητα* (Fredric Jameson David Harvey), *Ρευστή Νεωτερικότητα* (Zygmunt Bauman), *Κοινωνία Διακινδύνευσης* (Ulrich Bech) κ.ά. Πρόκειται για μεταβάσεις που υποδηλώνουν την έλευση ριζικών αλλαγών από τις πρότερες μορφές συγκρότησης του κοινωνικού πεδίου. Ο Zygmunt Bauman,⁷⁹ συνιστά έναν από τους θεωρητικούς που δέχεται τη μετάβαση σ' ένα νέο πολιτισμικό πλαίσιο, τη μετανεωτερικότητα, την οποία προσδιορίζει ως ρευστή νεωτερικότητα.⁸⁰ Επομένως, το ιστορικό πλαίσιο όπου παράγεται η επιτήρηση είναι μεταβλητό. Η σταθερότητα που κάποτε χαρακτήριζε τον βίο των ανθρώπων αποτελεί μια ιστορική αναφορά που μπορεί μόνο να αντιπαραβάλλεται με την μεταβλητότητα και την αβεβαιότητα που βιώνουν οι άνθρωποι σήμερα. Η ρευστή νεωτερικότητα χαρακτηρίζεται από τα «εκτροφεία αβεβαιότητας»,⁸¹ όπως εύστοχα επισημαίνει ο Bauman, τα οποία είναι απόρροια των δυο χαρακτηριστικών που διακρίνουν τη ρευστή νεωτερικότητα. Το πρώτο, αφορά την ρευστότητα των κοινωνικών μορφών. Κατά τον Γάλλο στοχαστή, οι κοινωνικές μορφές υπόκεινται σε συνεχείς μεταβολές και δεν μπορούμε να εντοπίσουμε συμπαγείς μορφές. Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ο διαχωρισμός της πολιτικής από την εξουσία.⁸² Η εξουσία πλέον έχει αναχθεί σε σφαίρες που υπερβαίνουν το τοπικό, είναι δηλαδή υπερτοπική, ενώ αντίθετα η πολιτική παραμένει στενά συνδεδεμένη με την τοπικότητα από την οποία παράγεται. Το νέο πολιτισμικό πλαίσιο της ρευστότητας μετασχηματίζει και την επιτήρηση, η οποία αδυνατεί πλέον να στηρίζεται σε στέρεα θεμέλια, όπως το πανοπτικό.

⁷⁹ Μπάουμαν, Ζ., ό.π., 2009, σ. 29.

⁸⁰ Δεμερτζής Ν., Περεζούς Κ., «Ο Ζίγκμουντ Μπάουμαν και η Διφορούμενη Νεωτερικότητα, στο Κονιόρδος, Σ. (επιμέλ.), *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*, Εκδόσεις Gutenberg Αθήνα 2010, σ. 350.

⁸¹ Μπάουμαν, Ζ., ό.π., 2009, σ. 15-20.

⁸² Bauman, Z., & Lyon, D., *Liquid Surveillance: A conversation*, Polity Press, Cambridge, 2013, p. 9-11.

Στην ίδια γραμμή πλεύσης δίνοντας έμφαση στον μετασχηματισμό των ιστορικών συνθηκών που επηρεάζουν τις μορφές επιτήρησης βρίσκεται και ο Gilles Deleuze, αναφερόμενος στη ρευστότητα που περιβάλλει τον σύγχρονο κόσμο. Έτσι διακρίνει και εκείνος την αδυναμία της πανοπτικής μεταφοράς για τις σύγχρονες μορφές επιτήρησης, σύμφωνα με τον οποίο οι πειθαρχικές κοινωνίες είναι ξεπερασμένες από τις κοινωνίες του ελέγχου.⁸³ Ο Γάλλος στοχαστής και θεωρητικός συνοδοιπόρος του Foucault, έχει προσφέρει σημαντικές ιδέες σε αυτό το ρεύμα, επηρεάζοντας με τον στοχασμό του και άλλους διανοητές, όπως τους Haggerty και Ericson, γι' αυτό και κρίνεται αναγκαίο να αποσαφηνίσουμε πρώτα κάποιες σημαίνουσες θέσεις του. Αν και ο ίδιος ο Deleuze δεν εναντιώθηκε με οξύ τρόπο στις θέσεις του Foucault, διαφοροποιήθηκε αρκετά. Σύμφωνα με το Γάλλο στοχαστή λοιπόν, οι πειθαρχικές κοινωνίες που κυριάρχησαν από τον 18^ο αιώνα και βρέθηκαν στην ακμή τους στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, έχουν πλέον παρέλθει και έχουν αντικατασταθεί από τις κοινωνίες του ελέγχου. Τι σημαίνει πρακτικά αυτή η υποκατάσταση των πειθαρχικών κοινωνιών από τις κοινωνίες του ελέγχου; Ο Deleuze, προκειμένου να αποσαφηνίσει τις διαφορές μεταξύ των δυο τύπων κοινωνιών αναφέρει:

«Οι εγκλεισμοί είναι καλούπια, ευδιάκριτα προπλάσματα, ενώ οι έλεγχοι είναι ένας μετατοπισμός, σαν ένα αυτοπαραμορφούμενο πρόπλασμα που αλλάζει συνεχώς από τη μια στιγμή στην άλλη, ή σαν ένα κόσκινο του οποίου οι τρύπες διαφέρουν η μία από την άλλη.»⁸⁴

Οι πειθαρχικές κοινωνίες με τους εγκλεισμούς είναι ένα προκαθορισμένο σύστημα που χαρακτηρίζεται από την ακαμψία με ό,τι αυτή συνεπάγεται, όπως είναι ο αναπόφευκτος περιορισμός στον χώρο. Οι κοινωνίες του ελέγχου, από την άλλη χαρακτηρίζονται από την ευελιξία, τη μη δέσμευση σε προκαθορισμένες δομές, γι' αυτό και χαρακτηρίζονται από τον Deleuze ως περισσότερες αποτελεσματικές. Η επιτυχία των μηχανισμών του

⁸³ Deleuze G., Οι κοινωνίες του ελέγχου, στο Gilles Deleuze, *Η κοινωνία του ελέγχου*, Εκδόσεις Ελευθεριακή Κουλτούρα, 2001.

⁸⁴ το ίδιο, σ. 11.

ελέγχου δεν είναι ανεξάρτητη από τη «δημοκρατική» μορφή που λαμβάνουν εντός του κοινωνικού πεδίου. Οι μηχανισμοί εξουσίας, σύμφωνα με τους Hardt και Negri, στις κοινωνίες του ελέγχου επικεντρώνονται στην οργάνωση των επικοινωνιακών και πληροφορικών συστημάτων, για να δημιουργήσουν μια «κατάσταση αυτόβουλης αλλοτρίωσης». Οι πολίτες έτσι μέσα από τα «δημοκρατικά» προτάγματα εσωτερικεύουν κανόνες που ρυθμίζουν ολοένα και μικρότερες πτυχές της καθημερινότητας.⁸⁵

Όπως είναι εύλογο, η μετάβαση αυτή από το ένα είδος κοινωνίας στο άλλο δημιουργεί νέες κοινωνικές συνάψεις και επομένως συμβάλλει στην ανάπτυξη νέων μορφών εξουσίας. Η πειθαρχικότητα περιέκλειε τα άτομα μέσα σε θεσμούς και η εξουσία ξεδιπλωνόταν στη βάση μιας γεωμετρικής και ποσοτικής λογικής. Η υπογραφή και οι αριθμοί επαρκούσαν για να προσδιορίσουν κάθε άτομο ξεχωριστά. Ωστόσο, το μοντέλο της πειθαρχικότητας περιοριζόταν στις χωρικές οριοθετήσεις των θεσμών και δεν εισχωρούσε στις συνειδήσεις των ατόμων. Αυτό, πραγματοποιείται με τη βιοπολιτική, η οποία λειτουργεί αποτελεσματικότητα στις κοινωνίες του ελέγχου και στην οποία περιλαμβάνεται ολόκληρο το κοινωνικό σώμα.⁸⁶ Τα άτομα δεν προσδιορίζονται πλέον με αριθμούς όπως στις πειθαρχικές κοινωνίες.. Αυτό που έχει καταλυτική συνεισφορά στις κοινωνίες του ελέγχου είναι το *ψηφίο*.⁸⁷ Το ψηφίο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως συνιστά το αποτέλεσμα της μετάβασης από τη ποσοτική λογική της πειθαρχικότητας στις εύπλαστες ψηφιακές φηγούρες. Δηλαδή, ο Deleuze, λαμβάνει υπόψιν του στις κοινωνίες του ελέγχου τη συμβολή των τεχνολογιών επικοινωνίας και πληροφορίας.⁸⁸ Σ' αυτό το σημείο, αξίζει να σημειώσουμε πως το κείμενο αυτό ο Deleuze το έγραψε το 1992, πολλά χρόνια πριν

⁸⁵ Hardt, M., Negri, A., *Αυτοκρατορία*, Καλαϊντζής Ν. (μετάφρ.), Εκδόσεις Scipra, Αθήνα, 2002, σ. 49-50. Προς επίρρωση της θέσης αυτής, σημαντικά είναι τα παραδείγματα που καταθέτει ο Deleuze (ό.π., σ.10 κ.έ). Από τα νοσοκομεία που αποτελούν ίδιον των πειθαρχικών κοινωνιών περάσαμε σε ευέλικτους μηχανισμούς ιατρικής νοσηλείας. Κατά τον στοχαστή μπορούν να νοηθούν ως προέκταση της ελευθερίας ή διάχυση και ενδυνάμωση των μηχανισμών ελέγχου. Καταδεικνύεται έτσι πως στις κοινωνίες του ελέγχου τα όριο ελευθερίας και μη ελευθερίας είναι εξαιρετικά δυσδιάκριτα και αμφίσημα.

⁸⁶ το ίδιο σ. 50-51.

⁸⁷ Deleuze, G., ό.π., 2001, σ. 12,14.

⁸⁸ Lyon, D., ό.π., 2009, σ. 8.

την διάδοση του διαδικτύου όπως το ξέρουμε σήμερα. Εντούτοις, η περιγραφή που κάνει είναι σαν να προέρχεται από κάποιον συγκαιρινό μας. Ας αναλογιστούμε το γνωστό «χτύπημα» κάρτας στις εταιρείες ή το ακόμη πιο καινούργιο σύστημα αναγνώρισης με τον αμφιβληστροειδή χιτώνα. Αν ο αμφιβληστροειδής δεν είναι ταυτόσημος με τις βιομετρικές καταγραφές στις βάσεις δεδομένων, τότε το άτομο δεν μπορεί να αποκτήσει πρόσβαση στους χώρους.

Ο Deleuze, ωστόσο, από την οπτική της χωρικής κατανομής της πειθαρχίας πράγματι έρχεται σε ρήξη με το πανοπτικό γιατί ο έλεγχος δεν εξαρτάται πλέον αποκλειστικά από συγκεκριμένους χώρους —όπως είναι η φυλακή, τα άσυλα κ.ά.— αλλά διαρρηγνύει τους δεσμούς με τους οποίους η πειθαρχία οργανώθηκε κατά τον Foucault. Με άλλα λόγια, ενώ η εξουσία του πανοπτικού περιορίζεται στους χώρους εγκλεισμού, στις κοινωνίες του ελέγχου η εξουσία είναι πανταχού παρούσα και αόρατη και αποδεσμευμένη από οποιαδήποτε χωρική οριοθέτηση. Αυτό σημαίνει πως εισχωρεί στις καθημερινές πρακτικές των ατόμων, αφού μόνο στις κοινωνίες του ελέγχου η βιοπολιτική μπορεί να είναι αποτελεσματική.⁸⁹ Υπό αυτήν την αναλυτική σκοπιά, ο Deleuze θα μπορούσε να ενταχθεί στις προσεγγίσεις που ενισχύουν την φουκωϊκή ανάλυση. Ωστόσο, σε αυτή την εργασία επιλέχθηκε το πρώτο κριτήριο, αυτό της ρήξης, για αναλυτικούς σκοπούς που θα συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόηση των προσεγγίσεων.

2.2 Η διάσταση του χώρου και του χρόνου

Από τις παραπάνω θεωρητικές αναλύσεις διαπιστώνουμε πως το πρώτο πεδίο προστριβής των θεωρητικών είναι η χωροχρονική μετατόπιση που έχει επέλθει με τις τεχνολογίες επικοινωνίας και πληροφορίας. Η μεταβολή του χώρου και του χρόνου και τι αυτή συνεπάγεται στην κοινωνική οργάνωση, απασχολεί ενδελεχώς την Κοινωνιολογία και τους θεωρητικούς. Δικαίως, αφού ο χώρος όχι μόνο συνδέεται

⁸⁹ Hardt, M., Negri, T., ό.π., 2002, σ. 50.

άρρηκτα με τις κοινωνικές σχέσεις, αλλά διαμορφώνεται και από αυτές.⁹⁰ Κατά την άποψη μας, η διάσταση του χώρου και του χρόνου σχετίζεται άμεσα με τις ιεραρχικές σχέσεις και γενικότερα με τις δυνατότητες που αποκτούν τα άτομα.

Ο Anthony Giddens⁹¹, ο οποίος έχει ασχοληθεί ενδελεχώς και με τις συνέπειες της χωροχρονικής αποδέσμευσης, ισχυρίζεται πως αυτό που έχει αλλάξει σε σύγκριση με τις προνεωτερικές κοινωνίες είναι ο ρυθμός μεταβολής τους και η κατάργηση των χωροχρονικών πλαισίων,⁹² που κάποτε ρύθμιζαν απαρέγκλιτα το κοινωνικό γίνεσθαι. Οι άνθρωποι δεν διαθέτουν τις σταθερές που προνεωτερικά παρείχαν οντολογική ασφάλεια. Η παγκοσμιοποίηση αποτελεί ίδιον της νεωτερικότητας και σηματοδοτεί *«την επίταση των παγκοσμίων κοινωνικών σχέσεων που συνδέουν απομακρυσμένες τοπικότητες ούτως ώστε τοπικά συμβάντα να διαμορφώνονται από συμβάντα που λαμβάνουν χώρα μίλια μακριά και αντιστρόφως.»*⁹³ Αυτό που εισηγείται ο Giddens είναι η αλληλοδιαπλοκή δυνάμεων στο παγκόσμιο γίνεσθαι τις οποίες δεν μπορούμε να θέσουμε υπό πλήρη έλεγχο. Ο ιδεότυπος της ριζοσπαστικοποιημένης νεωτερικότητας είναι το Τζάγκερνωτ που απεκδύεται, στη μορφή και στα περιεχόμενα του, τις ιδέες της νεωτερικότητας.⁹⁴

Αυτό πρακτικά σημαίνει πως το «εδώ» δεν υποδηλώνει αυτονομία πως πρόκειται για τον χώρο όπου παρίσταται η σωματική μας παρουσία. Αντιθέτως, το «εδώ» μπορεί να είναι χιλιόμετρα μακριά. Ο χώρος, με άλλα λόγια, δεν εξαρτάται από τον χρόνο στο διαδίκτυο. Η μετατόπιση υποδηλώνει με τη σειρά της μια αλληλουχία

⁹⁰ Λυδάκη, Α., *Αναζητώντας το χαμένο παράδειγμα. Επιτόπια Έρευνα| Κατανόηση| Ερμηνεία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2016, σ. 340.

⁹¹ Giddens, A., *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, Λυκιαρδόπουλος Γ. (μετάφρ.), Εκδόσεις Κριτική, 2001.

⁹² Τάτσης, Ν., *Νεωτερικότητα και κοινωνική αλλαγή*, Εκδόσεις Νήσος, 2004, σ. 83.

⁹³ Giddens, A., *ό.π.*, 2001, σ. 84.

⁹⁴ Ένα από τα χαρακτηριστικά της νεωτερικότητας είναι οι διχοτομήσεις που αποκλείουν την αλληλοδιαπλοκή αντιφατικών δυνάμεων. Το τζάγκερνωτ από την περιγραφή που κάνει ο Giddens μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως κινείται από τις ασυνέχειες και τις αντιφάσεις και όχι από την ηγεμονία κάποιας δύναμης. Η διαλεκτική των αντιφατικών δυνάμεων είναι η κινητήριος δύναμη αυτής της μηχανής. Συγκεκριμένα το περιγράφει *«Δεν πρόκειται για κάποια μηχανή κατασκευασμένη ως ενιαίο σύνολο, αλλά για μηχανή όπου υπάρχει ένταση, αντιφατικότητα, έλξη και απώθηση διαφορετικών επιρροών.»* Βλ. Giddens, A., *ό.π.*, 2001, σ. 170.

διαφοροποιήσεων που αφορούν την υλικότητα του σώματος, των πραγμάτων και του κόσμου.

Στο διαδίκτυο δεν απαιτείται η υλικότητα του σώματος να βρίσκεται εκεί που περιηγείται. Το παραπάνω συμβάλλει στην αποδέσμευση από τις εδαφικές και παροντικές συνθήκες των χρηστών του διαδικτύου. Υπάρχει δηλαδή αποδέσμευση από τον χώρο και το χρόνο, καθιστώντας εφικτή οποιαδήποτε μετάβαση —ακόμα και πολλαπλές μεταβάσεις— σε διαφορετικές τοποθεσίες και διαφορετικά χρονικά σημεία.⁹⁵ Πιο συγκεκριμένα ο Castells αναφέρει:

*«Το διαδίκτυο είναι ένα μέσο επικοινωνίας το οποίο επιτρέπει για πρώτη φορά **την επικοινωνία πολλών με πολλούς σε επιλεγμένο χρόνο, σε παγκόσμια κλίμακα.**»⁹⁶*

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό πως δεν μπορούμε να σταθούμε απροβλημάτιστα στη λειτουργία του διαδικτύου και στις τεχνολογίες επιτήρησης, οι οποίες επηρεάζουν τη μορφή και το περιεχόμενο της επιτήρησης στο διαδίκτυο. Έτσι, η χωροχρονική μετατόπιση λειτουργεί για τους θεωρητικούς που υιοθετούν την πανοπτική μεταφορά ως ενίσχυση. Ενώ για άλλους θεωρητικούς η μετατόπιση αυτή έχει δημιουργήσει ρήξη με την πανοπτική μεταφορά.

Ο κατακερματισμένος χώρος, αν και συνιστά μια μεγάλη ρήξη με την νεωτερική πειθαρχία του Foucault, ερμηνεύεται από τους θεωρητικούς, που επιλέγουν ως ερμηνευτικό πλαίσιο της επιτήρησης στο διαδίκτυο το πανοπτικό, ως ενδυνάμωση της επιτήρησης. Ενώ δηλαδή στο πανοπτικό η κατανομή στο χώρο γίνεται μέσα σε ιδρύματα, στο διαδίκτυο η γεωγραφία χάνει την αξία της στον βαθμό που ο διαχωρισμός του μέσα-έξω είναι ιδιαίτερα δυσδιάκριτος. Εκεί δηλαδή που ο πανοπτισμός λειτουργούσε στη βάση του αποκλεισμού και της περιφράξης του χώρου,

⁹⁵ Για παράδειγμα, μια τηλεδιάσκεψη μπορεί να αποτελείται από συμμετέχοντες που βρίσκονται σε διαφορετικά μέρη του πλανήτη. Όσον αφορά τις μεταβάσεις σε χρονικά σημεία μπορούμε να ισχυριστούμε πως παρελθόν-παρόν-μέλλον είναι αζεδιάλυτα ενωμένα στο διαδίκτυο. Κάποιος μπορεί να περιηγείται σε παλαιότερες αναρτήσεις ενός άλλου χρήστη στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (παρόν – παρελθόν). Έχει επίσης τη δυνατότητα να προγραμματίσει μια ανάρτησή του να δημοσιευτεί αυτόματα σ' ένα μελλοντικό χρονικό σημείο.

⁹⁶ Οι έντονες επισημάνσεις είναι δικές. Περισσότερα Βλ. Καστέλς, Μ., *Ο γαλαξίας του Διαδικτύου. Στοιχασμοί για το Διαδίκτυο, τις επιχειρήσεις και την κοινωνία*, Αστερίου, Ε. (μετάφρ.), Εκδόσεις Καστανιώτη, 2005, σ. 30.

η επιτήρηση στο διαδίκτυο αποσκοπεί στην συμπερίληψη των πάντων. Αυτό άλλωστε υποδηλώνεται και από τη διάχυση της επιτήρησης μέσω του διαδικτύου και των φορητών συσκευών, η οποία καθιστά αδύνατο να προσδιορίσουμε χώρους επιτήρησης (όπως ήταν τα άσυλα, η φυλακή κ.ά). Η ανάλυση για την γεωγραφία της επιτήρησης των Dobson & Fisher⁹⁷ φωτίζει ιδιαίτερα τη μετάβαση από τη χωρική οριοθέτηση της επιτήρησης στην αποδέσμευση από την χωρικότητα.

Οι Dobson & Fisher, θεωρούν πως υπάρχει μια εξελικτική πορεία στις γεωγραφικές αλλαγές του πανοπτικού, διακρίνοντας τρεις μορφές, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα: η πρώτη μορφή πανοπτικού ήταν εκείνη του Bentham, το οποίο λάμβανε χώρα μέσα σε ειδικά κτήρια (φυλακές, σχολεία κ.ά), είχε το μεγαλύτερο κόστος και η επιτήρηση λειτουργούσε μέσω του αποκλεισμού σε περίφρακτους χώρους. Ακολουθεί ο Μεγάλος Αδελφός του Orwell, κατά το οποίο η επιτήρηση επεκτάθηκε και μέσα από τις τηλεοράσεις, συμβάλλοντας στην μείωση του κόστους και στην ακόμη μεγαλύτερη αύξηση των επιτηρούμενων. Τέλος, ακολουθεί η μεγαλύτερη επανάσταση που έφερε η μορφή του τρίτου πανοπτικού, δηλαδή τα συστήματα ανθρώπινης καταγραφής, στα οποία η επιτήρηση έχει διαχυθεί στον καθένα από εμάς με το χαμηλότερο κόστος. Πρόκειται για αυτό που εύστοχα ο Yiannis Gabriel σημείωσε πως από το σιδερένιο κλουβί του Weber έχουμε περάσει σ' ένα κλουβί από εύκαμπτο γυαλί.⁹⁸

Μέσα Επιτήρησης	Κόστος στους Επιτηρητές			Οφέλη	
	Αρχική αγορά ή κόστος κατασκευής ανά άτομο	Ετήσιο λειτουργικό κόστος	Γεωγραφική Κάλυψη	Στους επιτηρητές	Στους επιτηρούμενους
Αναλογικά: κατάσκοποι/	\$1.000-\$5.000	\$350.000	Απεριόριστη	Πολλά	Τίποτα

⁹⁷ Βλ. Dobson, J & Fisher, P, “The panopticon’s changing geography”, *The Geographical Review*, Vol. 97(3), 2007, p. 314.

⁹⁸ Gabriel, Y., “The glass cage: flexible work, fragmented, consumption, fragile selves”, in Alexander, J., Marx. G. (eds), *Self, Social structure and beliefs: Essays in Honor of Neil Smelser*, University California Press, 2004.

ιδιωτικοί ερευνητές					
Πανοπτικό I: Jeremy Bentham, αυθεντικό πανοπτικό	\$125.000	\$22.000	Μέσα σε κτήρια	Πολλά	Τίποτα
Πανοπτικό II: George Orwell, Μεγάλος αδελφός	\$7.88	\$14.000	Επέκταση των τηλεοράσεων	Πολλά	Τίποτα
Πανοπτικό III: ανθρώπινα συστήματα καταγραφή	\$200	\$2.40	Επέκταση των κινητών	Πολλά	Πολλά

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 ⁹⁹

Οι νέες μορφές επιτήρησης, οι οποίες μεσολαβούνται από το διαδίκτυο, δημιούργησαν μια νέου τύπου οντολογία, τις βάσεις δεδομένων. Η επιτήρηση βασίζεται σε δεδομένα που είτε έχουν δηλώσει οι ίδιοι οι χρήστες είτε εξάγονται μέσα από πολύπλοκους αλγόριθμους με τελικό σκοπό τη χειραγώγησή τους.¹⁰⁰ Υποδηλώνεται έτσι η μετάβαση από το συγκεντρωτισμό στην αποκέντρωση της επιτήρησης, αφού βασίζεται σε διάσπαρτα δίκτυα.¹⁰¹ Οι θεωρητικοί που υιοθετούν την πανοπτική ερμηνεία υποστηρίζουν πως αυτή η αποκέντρωση συμβάλλει στην ενίσχυση της επιτήρησης. Ο κατακερματισμός της επιτήρησης σε διάσπαρτα μικροκέντρα δεν αποδυναμώνει την επιτήρηση, αλλά της παρέχει ευελιξία να βρίσκεται σχεδόν παντού. Η πανταχού παρούσα επιτήρηση, σηματοδοτεί το πέρασμα από τις συγκεντρωτικές μορφές

⁹⁹ το ίδιο p. 313.

¹⁰⁰ Fuchs, G., ό.π., 2010, p. 6.

¹⁰¹ Το ίδιο p. 8-9.

εξουσίας που ήταν ορατές, στις αποκεντρωμένες και ανεπαίσθητες. Η τάση αυτή υποστηρίζει πως στην σημερινή εποχή έχουμε περάσει σε μια «πανταχού παρούσα» επιτήρηση, που λειτουργεί χωρίς τους «τοιχούς», διατηρώντας όμως την αποτελεσματικότητα της επιτήρησης.¹⁰² Αυτό που υποστηρίζεται εν προκειμένω από τους θεωρητικούς αυτού του ρεύματος είναι πως ο πύργος δεν χρειάζεται για την άσκηση της πειθαρχίας. Η έλλειψη του πύργου συνιστά έναν ακόμη παράγοντα που συμβάλλει στη διάχυση της επιτήρησης. Ο Foucault τους φυλακισμένους τους παρομοιάζει με ηθοποιούς.¹⁰³ Θα μπορούσαμε σε αυτό το σημείο να ισχυριστούμε πως δεν πρόκειται για κάτι καινούργιο που χαρακτηρίζει τις τεχνολογίες επιτήρησης στη νεωτερικότητα. Ο Erving Goffman,¹⁰⁴ στην *Παρουσίαση του Εαυτού στην Καθημερινή Ζωή*, αναφέρει τους μηχανισμούς που χρησιμοποιούν τα άτομα όταν πρόκειται να παρουσιαστούν σε άλλους. Αναμφίβολα τίθενται σε λειτουργία μηχανισμοί αυτοπειθάρχισης υπό το βλέμμα των άλλων, όπως και στο πανοπτικό. Μόνο που εδώ, στη «δημόσια σφαίρα του διαδικτύου» οι χρήστες αγνοούν από ποιους αποτελείται το ακροατήριό τους και έτσι δεν μπορούν να προσαρμόσουν την παράστασή τους στις ανάγκες του ακροατηρίου.¹⁰⁵

Σε αντίθεση με την παραπάνω αντίληψη της αποκέντρωσης, που ερμηνεύεται ως ενίσχυση της φουκωικής ανάλυσης βρίσκονται θεωρητικοί που εντάσσονται στο μη πανοπτικό ρεύμα. Υπογραμμίζουν πως η αποκέντρωση της επιτήρησης στο διαδίκτυο αποτελεί σημείο ρήξης με την πανοπτική μεταφορά. Το πανοπτικό προήγαγε το συγκεντρωτισμό στη συλλογή πληροφοριών και στον έλεγχο. Ως εκ τούτου, για τους θεωρητικούς που υιοθετούν μια «μη πανοπτική» προσέγγιση συνιστά αποδυνάμωση της πανοπτικής ανάλυσης στις σύγχρονες μορφές επιτήρησης.¹⁰⁶ Όχι μόνο αυτό, αλλά η αποδέσμευση της επιτήρησης από τη χωρικότητα καθιστά δυσδιάκριτα και τα όρια

¹⁰² Simon, B., “The return of panopticism: Supervision, subjection and the New Surveillance”, *Surveillance and Society*, 3(1), 2005, p. 13.

¹⁰³ Φουκώ, Μ., ό.π., 1976, σ. 265.

¹⁰⁴ Goffman, E., *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, Γκόφρα, Μ. (μετάφρ.), Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006.

¹⁰⁵ Farinosi, M., ό.π., 2011, p. 66.

¹⁰⁶ Fuchs, C., Boersma, K., et. al., *Internet and Surveillance: The Challenges of Web 2.0 and Social Media*, Routledge, 2013, p. 7.

ανάμεσα στα αντικείμενα επιτήρησης και σε αυτούς που τα επιτηρούν.¹⁰⁷ Ενώ δηλαδή στο πανοπτικό τα άτομα είναι αντικείμενα,¹⁰⁸ στην επιτήρηση στο διαδίκτυο υπάρχουν μόνο πληθυσμιακές ομάδες. Επιπλέον τα αντικείμενα επιτήρησης δεν είναι παθητικά, αλλά ενεργούν και έχουν και εκείνα αποκτήσει δυνατότητες επιτήρησης. Αυτό δε σημαίνει πως τα παραδοσιακά μέσα επιτήρησης έχουν εξαλειφθεί. Μόνο που παράλληλα με τους παραδοσιακούς μηχανισμούς επιτήρησης δημιουργούνται νέες δυνατότητες, όπως θα δούμε και στη συνέχεια.

¹⁰⁷ Marx, G., Τι είναι νέο στη Νέα Παρακολούθηση; Ταξινομήσεις για αλλαγή και συνέχεια. Στο Μ. Σαματάς (Επιμέλ.), *Όψεις της Νέας Παρακολούθησης. Διεθνείς και Ελληνικές Προσεγγίσεις* (Ν. Ευταξίας, Μετάφρ.), Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2010, σ. 63.

¹⁰⁸ Ο Foucault σχετικά με την αντικειμενοποίηση των ατόμων αναφέρει, πως «το υποκείμενο είναι είτε διαιρεμένο στον ίδιο του τον εαυτό είτε από τους άλλους. Αυτή η διαδικασία το καθιστά αντικείμενο.» Φουκώ, Μ., ό.π., 1991, σ. 75-76.

3. ΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗΣ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗΣ

Ο Foucault χαρακτήριζε τους πειθαρχικούς μηχανισμούς ως ίδιον της λογικής του καπιταλισμού. Δηλαδή, σκοπός ήταν πώς τα σώματα θα διαμορφωθούν για να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο χρήσιμα στην διαδικασία της παραγωγής.¹⁰⁹ Οι μηχανισμοί πειθαρχίας, κατά τον Foucault, ήταν επιφορτισμένοι από το υπάρχον παραγωγικό σύστημα, αφού εξυπηρετούσαν την αναπαραγωγή των ιεραρχικών σχέσεων εξουσίας. Σήμερα, οι προθέσεις της επιτήρησης συμβάλλουν σε μια πληθώρα διαφορετικών πρακτικών που συνδέονται με την καθημερινότητα.

Η παρείσφρηση της επιτήρησης στην καθημερινή ζωή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις τεχνολογίες επικοινωνίας και πληροφορίας. Ο David Lyon,¹¹⁰ υποστηρίζει πως σε μεγάλο βαθμό η ανάπτυξη της επιτήρησης σήμερα βασίζεται στην ύπαρξη ορισμένων μοτίβων, όπως είναι η ασφάλεια, η ευκολία και η αποτελεσματικότητα. Αυτό εξασφαλίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις τεχνολογίες πληροφορίας και επικοινωνίας που καθιστούν την επιτήρηση τόσο διαδεδομένη στο κοινωνικό.

Είναι εύλογο πως η διάχυση της επιτήρησης στην καθημερινότητα δεν θα μπορούσε να είχε συμβεί σε τόσο ευρεία κλίμακα αν δεν εξυπηρετούσε ένα πλήθος διαφορετικών σκοπών, οι οποίοι εξυπηρετούν και τα ίδια τα άτομα. Σε αντίθεση με την επιτήρηση του πανοπτικού η οποία λειτουργεί έτσι ώστε να παράγεται «οικονομία της εξουσίας», οι σημερινές μορφές επιτήρησης έχουν καταλάβει πολλές σφαίρες του κοινωνικού πεδίου, όπως την κατανάλωση, την ψυχαγωγία, την προώθηση, διακυβέρνηση, συλλογή πληροφοριών για μελλοντική χρήση.

Η διεισδυτικότητα των νέων μορφών επιτήρησης εξαρτάται ολοένα και περισσότερο από τις τεχνολογικές εξελίξεις. Ωστόσο, πολλές από τις θεωρητικές

¹⁰⁹ Φουκώ, Μ., ό.π., 1976, σ. 183.

¹¹⁰ Lyon, D., “The Snowden Stakes: Challenges for understanding surveillance today”, *Surveillance & Society*, 13(2), 2015, p. 144.

προσεγγίσεις για την επιτήρηση στο διαδίκτυο σχετίζονται με την οπτική που έχουμε για την ίδια την τεχνολογία. Οι θεωρητικοί που υιοθετούν την πανοπτική μεταφορά αναλώνονται σε αναλύσεις για την πειθαρχία και αντιμετωπίζουν την τεχνολογία ως κάτι εξωτερικό που αλλοτριώνει τους ανθρώπους και τις κοινωνίες τους. Εκκινούν από μια αντίληψη ουσιοκρατική που χαρακτηρίζει τη νεωτερικότητα, κατά την οποία η κοινωνία και η τεχνολογία νοούνται ως δυο διαφορετικά πεδία, εκ των οποίων το δεύτερο είναι εξωτερικό του πρώτου.¹¹¹

Υπάρχουν, εντούτοις, και οι θεωρητικοί που εναντιώνονται στον τεχνολογικό ντετερμινισμό των πρώτων και αντιμετωπίζουν την τεχνολογία ως αξιακά ουδέτερη. Δηλαδή, οι τεχνολογίες δεν φέρουν από μόνες τους αξιακά κριτήρια και τα αποτελέσματά τους εξαρτώνται από τον τρόπο που χρησιμοποιούνται. Για παράδειγμα το διαδίκτυο προάγει την απομακρυσμένη εκπαίδευση, αλλά προάγει και το εμπόριο ναρκωτικών. Με ποια μέσα και τι τεχνολογίες εκπληρώνονται αυτές οι προθέσεις;

Για τον David Lyon,¹¹² θεωρητικός ο οποίος υιοθετεί την πανοπτική μεταφορά, οι τεχνολογίες επικοινωνίας και πληροφορίας συμβάλλουν ώστε να πραγματοποιείται αυτό που ο Oscar Gandy προσδιόρισε ως κοινωνική ταξινόμηση (Social Sorting). Η δυνατότητα συλλογής, ταξινόμησης και στη συνέχεια αξιολόγησης αποτελεί μια ζωτική λειτουργία της επιτήρησης σήμερα κατά τον Lyon. Το κυρίαρχο πεδίο εφαρμογής της κοινωνικής ταξινόμησης είναι φυσικά η συλλογή πληροφοριών συναλλαγής, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, με σκοπό να επηρεαστούν οι καταναλωτικές επιλογές.¹¹³

Η συλλογή τεραστίων ποσοτήτων πληροφορίας αυτοματοποιημένα και απομακρυσμένα σε σχέση με τις παραδοσιακές μορφές επιτήρησης επισημαίνεται από θεωρητικούς που δεν υιοθετούν τη πανοπτική μεταφορά. Ο Roger Clarke,¹¹⁴ μόλις το 1988, μια εποχή δηλαδή που δεν ήταν διαδεδομένο το διαδίκτυο όπως είναι σήμερα,

¹¹¹ Lianos, M., ό.π., 2003, p.418-419.

¹¹² Lyon, D., “An electronic Panopticon. A sociological critique of surveillance theory”, *The sociological review*, 1993, p. 664-665.

¹¹³ Lyon, D., “Surveillance as social sorting: computer codes and mobile bodies, στο Lyon, D.(eds), *Surveillance as social sorting. Privacy, risk and digital discrimination*, Routledge, 2003, p. 664.

¹¹⁴ Clarke, R., “Information technology and dataveillance”, *Communication of the ACM*, 31(5), 1988.

υποστηρίζει πως οι τεχνολογικές δυναμικές ενισχύουν την αποτελεσματικότητα της επιτήρησης. Αναλύει μια νέου τύπου επιτήρηση, η οποία είναι μια σύνδεση διαφορετικών μορφών τεχνολογιών επιτήρησης.¹¹⁵ Οι συμβατικές τεχνικές που ακολουθούνται για την επιτήρηση έχουν οριστικά παρέλθει, από την επιτήρηση δεδομένων. Ως επιτήρηση δεδομένων ορίζει «τη συστηματική χρήση προσωπικών δεδομένων σε επιτήρηση ή έλεγχο των δραστηριοτήτων ή επικοινωνιών ενός ή περισσότερων ατόμων».

Η επιτήρηση δεδομένων δε στοχεύει σε κάποια πειθαρχική εκγύμναση αλλά στη συλλογή όλο και μεγαλύτερου συνόλου δεδομένων είτε ολόκληρων πληθυσμών είτε στοχευμένων ατόμων που στη συνέχεια μοιράζονται στους κρατικούς οργανισμούς και εταιρείες.¹¹⁶ Έτσι, μπορούμε να κάνουμε τη διάκριση ανάμεσα στην ατομική επιτήρηση και στη μαζική επιτήρηση. Η πρώτη κατηγορία, αφορά ταυτοποιημένα άτομα, για τα οποία έχει αποφασιστεί πως πρέπει να επιτηρούνται, όπως για παράδειγμα γίνεται με το ηλεκτρονικό «βραχιολάκι» που φέρει δυνατότητες γεωεντοπισμού για τους φυλακισμένους. Η μαζική επιτήρηση από την άλλη, αναφέρεται στην επιτήρηση μεγάλης πληθυσμιακά ομάδας, με κάποια κοινά χαρακτηριστικά —ενδιαφέροντα, ηλικία, εθνικότητα κ.λπ.— που επιλέγονται από οργανισμούς και εταιρείες.

Ο Clarke,¹¹⁷ υπογραμμίζει ότι η ατομική επιτήρηση είναι ιδιαίτερα ωφέλιμη, αφού συνιστά μια πρόληψη ενάντια στην τρομοκρατία. Επιπλέον, είναι και οικονομικά ωφέλιμη για τους οργανισμούς, αφού συγκριτικά με την μαζική επιτήρηση είναι πιο φθηνή λύση με καλύτερη ποιότητα δεδομένων. Η μαζική επιτήρηση από την άλλη, δεν μπορεί, όπως αναφέρει, να προσεγγιστεί με ψυχραιμία, λόγω του αντικτύπου που προκαλεί στην κοινωνία. Παράλληλα ελλοχεύει ο κίνδυνος, εξαιτίας της μεγάλης ποσότητας δεδομένων, να υπάρξει επίπτωση στην ποιότητα των δεδομένων αυτών.

¹¹⁵ Wood, D., & Webster., C., “Living in Surveillance Societies: The normalization of Surveillance in Europe and the Threat of Britain’s Bad Example”, *Journal of contemporary European Research*, 5(2), p.184-185.

¹¹⁶ Clarke, R., Technologies of Mass Observation, *Roger Clarke’s Web-Site*, 2000, url. <http://www.rogerclarke.com/DV/MassObsT.html>.

¹¹⁷ Clarke, R., 1988, p. 499, 504-506.

Όλα τα παραπάνω αναφέρονται σε άρθρο του Clarke το 1988. Από τότε έχουν συμβεί πολλές αλλαγές, τις οποίες προσεγγίζει σ' επόμενο άρθρο του. Οι υπολογιστές και τα νέα μέσα επικοινωνίας καθιστούν δυνατές νέες ροές δεδομένων και πολλών διαφορετικών ειδών. Στα 15^α γενέθλια ¹¹⁸ της έφηβης πλέον θεωρίας του, έκανε απολογισμό και σημείωσε ποια είναι η θέση της επιτήρησης δεδομένων σήμερα. Αναπτύσσει μια ιδιαιτέρως σημαντική περιοδολόγηση της επιτήρησης των τελευταίων δεκαετιών σύμφωνα με την οποία το άρθρο τού 1988 εντάσσεται στην πρώτη περίοδο. Από το 1980 έως το 2000 είναι μια «εποχή αδικαιολόγητης συγκέντρωσης», ακολουθεί η εποχή που διανύουμε και χαρακτηρίζεται από τη «διασκορπισμένη εξουσία» (dispersed power).

Η διασκορπισμένη εξουσία είναι άμεσα εξαρτώμενη από τις τεχνολογικές δυναμικές του διαδικτύου και αναγνωρίζονται από τον Clarke στο επετειακό του άρθρο. Συνοψίζοντας αυτές που θεωρούμε πιο κρίσιμες αλλαγές από την λίστα που αναφέρει σημειώνουμε τις εξής:

1. Η επιτήρηση του διαδικτύου μπορεί να γίνει και μέσω Cookies, Spam και Spyware
2. Ζήτημα διαχείρισης των ψηφιακών δικαιωμάτων
3. Αναγνώριση με βάση διάφορα «τσιπς»
4. Βιομετρικά στοιχεία

Πράγματι, σε αυτές τις αλλαγές μπορούμε να εντοπίσουμε πως το διαδίκτυο έχει καταλυτικής σημασίας ρόλο στην επιτήρηση δεδομένων. Τα Cookies, ¹¹⁹ για τον Clarke, φέρουν τόσο θετικά όσο και αρνητικά χαρακτηριστικά. Τα θετικά είναι πως οι χρήστες έχουν μία πιο εύκολη περιήγηση στις ιστοσελίδες. Τέτοια είναι η αναζήτηση, κατά την οποία παρουσιάζονται λήμματα που σχετίζονται με προηγούμενες αναζητήσεις, η υπενθύμιση των κωδικών πρόσβασης ή δεδομένων που είχαμε συμπληρώσει στο παρελθόν όπως το email μας κ.ά. Τα παραπάνω είναι η θετική χροιά των cookies. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο θεωρητικός ελλοχεύουν και πολλοί κίνδυνοι

¹¹⁸ Clarke, R., "Dataveillance – 15 years on", *Roger Clarke*, prepared for presentation at the Primary Issues Forum, 28 March 2013, url. <http://www.rogerclarke.com/DV/DVNZ03.html>.

¹¹⁹ Clarke, R., "Cookies", *Roger Clarke*, 1996 (last revised 2001), url. <http://www.rogerclarke.com/II/Cookies.html>.

από τα cookies, όπως είναι η διατήρηση προσωπικών δεδομένων των χρηστών από οργανισμούς και εταιρείες, ακόμη και η ανταλλαγή μεταξύ τους. Ο Simson Garfinkel,¹²⁰ σχετικά με τα cookies αναφέρει πως

«Βασικά εξισώνω τα cookies με την έννοια ότι ένα κατάστημα είναι σε θέση να κάνει τατουάζ με τον γραμμικό κώδικα στο μέτωπό σας, και στη συνέχεια σαρώνει με λέιζερ κάθε φορά που έρχεστε μέσα από τις πόρτες του»

Όμως ο Clarke το 2010 αναθεωρεί και άλλο τη θεωρία του επηρεασμένος από την θεωρία των Michael για την πανταχού παρούσα επιτήρηση. Οι M.G., Michael και K. Michael,¹²¹ αναφέρονται στην uber-επιτήρηση¹²² (uberveillance). Δηλαδή σε τεχνολογίες επιτήρησης που είναι εμφυτευμένες στο ανθρώπινο σώμα ή στενά συνδεδεμένες με αυτό. Ο Clarke υποστηρίζει πώς ο καλύτερος τρόπος για να επιτευχθεί η πανταχού παρούσα επιτήρηση είναι η ενσωμάτωση της τεχνολογίας στο σώμα.¹²³ Τα άτομα με εμφυτευμένες συσκευές επιτήρησης, όπως είναι τα chips γίνονται οι κόμβοι και αποτελούν μέρος του υβριδικού δικτύου.¹²⁴ Ανά πάσα στιγμή μπορούν να ταυτοποιηθούν και να εντοπιστούν στον χώρο. Άνθρωποι και τεχνολογικές συσκευές είναι αδιάρρηκτα ενωμένα. Ενώ στην επιτήρηση δεδομένων το αντικείμενο επιτήρησης δηλαδή οι πληροφορίες διακριτές και μεταβλητές, στην uber-επιτήρηση σταθερές και ενσωματωμένες.

Η παραπάνω θεωρητική προσέγγιση ομοιάζει αρκετά με αυτό που οι Kevin Haggerty και Richard Ericson, υποστηρίζουν· δηλαδή ότι η επιτήρηση είναι

¹²⁰ το ίδιο.

¹²¹ Michael, M. G., Michael, K., “A note on uberveillance”, στο *The Second Workshop on social implications of national security. From Dataveillance to Uberveillance and the Realpolitik of the transparent Society*, 2007.

¹²² Στα ελληνικά το uber μεταφράζεται ως πολύ και στον ορισμό που δίνουν οι συγγραφείς αναφέρονται σε πανταχού παρούσα επιτήρηση (omnipresent surveillance). Επειδή, όμως χρησιμοποιούμε αυτές τις φράσεις αρκετά στην εργασία, για να μην προκληθεί σύγχυση κατ’ εξαίρεση εδώ τον όρο θα τον αφήσουμε ημι-αμετάφραστο. Έτσι όταν θα αναφερόμαστε στην παραπάνω θεωρία μ ό ν ο ως **uber-επιτήρηση**.

¹²³ Clarke, R., “What is UBERveillance? (And what should be done about it?)”, *IEEE Technology and Security Magazines*, 2010, p. 18.

¹²⁴ Michael, M.G., Michael, K., ό.π., 2007, p. 10.

συναρμογές¹²⁵ «μια πολυπλοκότητα ετερογενών αντικειμένων, η ενότητα των οποίων προκύπτει μόνο από το γεγονός πως λειτουργούν μαζί.»¹²⁶ Τα ετερογενή αντικείμενα μπορεί να είναι χημικές ουσίες, πληροφορίες, άνθρωποι και μη ανθρώπινα στοιχεία. Η επιτήρηση προκύπτει, κατά τους στοχαστές, από τις συνδέσεις των πρακτικών και των τεχνολογιών που ενσωματώνονται σ' ένα ευρύτερο σύνολο.¹²⁷

3.1 Σώμα και Τεχνολογία ή Σώμα ως Τεχνολογία;

Τα παραπάνω, υποδηλώνουν πως το σώμα εξακολουθεί να έχει σημαντικό ρόλο στις πρακτικές επιτήρησης. Το σώμα αποτελεί μια αναγκαία ύλη κατά τον Foucault για την παραγωγή των «πειθαρχημένων σωμάτων». Μια εκτενής ανάλυση του σώματος για την τοποθέτηση του στις κατάλληλες χωροταξικές δομές λαμβάνει χώρα από τους μηχανισμούς εξουσίας. Το άρρωστο σώμα θα περιβληθεί από εξουσίες ανάλογες με την αρρώστια του. Διαφορετική αντιμετώπιση έχει ένα σώμα που πάσχει από λέπρα μ' ένα σώμα που έρχεται αντιμέτωπο με τον λοιμό.¹²⁸

Το σώμα από τον Foucault θεωρείται ως ένας χώρος που περιβάλλεται από εξουσίες. Οι εξουσίες αυτές προκρίνουν μια σειρά από λεπτομερείς ανατομικές απαιτήσεις, οι οποίες θα επιτευχθούν μέσα από τους πειθαρχικούς μηχανισμούς που

¹²⁵ Ο Μηνάς Σαματάς έχει χρησιμοποιήσει στην ελληνική βιβλιογραφία τη μετάφραση του *surveillant assemblage*, ως *ψηφιδωτό της παρακολούθησης*. Στην παρούσα εργασία δεν θα χρησιμοποιηθεί ο συγκεκριμένος όρος, αλλά προτείνεται να αντιμετωπίσουμε την επιτήρηση ως συναρμογές, όπως δηλαδή αναλύεται από τους Haggerty και Ericson. Επομένως ο όρος που θα υιοθετηθεί είναι οι *συναρμογές της επιτήρησης*. Οι ίδιοι οι στοχαστές με την ανάλυση τους τονίζουν την πολυπλοκότητα και την ετερογένεια των μερών που συναρμολογούνται, έτσι ώστε να παράγουν την επιτήρηση. Για τους λόγους αυτούς, η έννοια *ψηφιδωτό* είναι αμφιλεγόμενη: οι ψηφίδες δεν υπογραμμίζουν την ετερογένεια. Παρά το ότι η καθεμία μπορεί επιφανειακά να διαφοροποιείται, εντούτοις είναι ίδια κατηγορία αντικειμένου. Δύσκολα μπορεί να υπάρξει αλληλοδιαπλοκή των ψηφίδων και τέλος το ψηφιδωτό δίνει την εντύπωση ότι μπορεί να ολοκληρωθεί. Γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με το ατελεύτητο των ροών που λαμβάνουν χώρα. Για τη θέση του Σαματά: Βλ. Σαματάς, Μ., *Οψεις της Νέας Παρακολούθησης. Διεθνείς και Ελληνικές Προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2010, σ. 30.

¹²⁶ Haggerty, K., Ericson, R., «Το ψηφιδωτό της παρακολούθησης», στο Σαματάς, Μ. (επιμέλ), *Οψεις της Νέας Παρακολούθησης. Διεθνείς και Ελληνικές Προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2010, σ. 87.

¹²⁷ το ίδιο, σ. 88.

¹²⁸ Φουκώ, Μ., ό.π., 2008, σ. 73., Φουκώ, Μ., ό.π., 1976, σ. 230 κ.έ..

αποσκοπούν στον έλεγχο κάθε δραστηριότητας.¹²⁹ Οι θεωρητικοί που ασχολούνται με την επιτήρηση στο διαδίκτυο, αν και αναγνωρίζουν πως το σώμα εξακολουθεί να έχει σημασία, εντούτοις του δίνουν διαφορετική βαρύτητα.

Οι θεωρητικών των πανοπτικών προσεγγίσεων για παράδειγμα αναλύουν λιγότερο το σώμα, απ' ό,τι οι θεωρητικοί των μη πανοπτικών. Ο David Lyon,¹³⁰ αναφέρεται στο εξαφανισμένο σώμα, το οποίο έχει εξαφανιστεί από τις κοινωνικές σχέσεις όπου κάποτε ήταν απαραίτητο. Τώρα πια και χάρις στις τεχνολογικές διαμεσολαβήσεις είναι εφικτή η απομακρυσμένη επικοινωνία. Ο Thomas Mathiesen¹³¹, αναφερόμενος στην επικράτεια των μέσων μαζικής ενημέρωσης αναφέρεται σε «εκβιομηχάνιση» του μυαλού.

Μπορούμε, επομένως να διακρίνουμε πώς το σώμα σύμφωνα με τις πανοπτικές προσεγγίσεις περιορίζεται όταν έρχεται σ' επαφή με την τεχνολογία. Εξαιρέση αποτελεί ο Steve Mann, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι τεχνολογίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως τρόποι αντίστασης από τους πολίτες, καθώς έχουν τη δυνατότητα «ενός δεύτερου βλέμματος που κινείται σε διαφορετικές τροχιές».¹³²

Η επαύξηση της αισθητηριακότητας των ατόμων από τις τεχνολογίες επιτήρησης σημειώνεται περισσότερο στις μη πανοπτικές προσεγγίσεις. Ο Garry Marx,¹³³ θεωρεί πως η επαύξηση των αισθήσεων είναι ένα βασικό σημείο αναφοράς για τη νέα επιτήρηση. Εντούτοις, ο παραδοσιακός ορισμός της επιτήρησης —ως στενής επιτήρησης— δεν συλλαμβάνει αυτή τη σημαντική παράμετρο ότι δηλαδή οι άνθρωποι που χρησιμοποιούν αυτές τις τεχνολογίες ενδυναμώνουν τις αισθήσεις τους.

Ο Marx, αναφέρεται στις τεχνολογίες που ενισχύουν τις ανθρώπινες αισθήσεις ως «βοηθήματα». Αυτό υποδηλώνει πως παρά την ενίσχυση της αισθητηριακότητας, η

¹²⁹ Φουκώ, Μ., ό.π., 1976, σ. 198 κ.έ.

¹³⁰ Lyon, D., «Η καθημερινή παρακολούθηση: προσωπικά δεδομένα και κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις» στο Σαματάς, Μ.(επιμέλ), *Όψεις της Νέας Παρακολούθησης. Διεθνείς και Ελληνικές Προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2010, σ.43.

¹³¹ Mathiesen, T., “The viewer society: Michel Foucault’s ‘Panopticon’ revisited. *Theoretical Criminology: an International Journal*, 2, 1997, p. 230.

¹³² Mann, S., Ferenbok, J., “New Media and the Power politics of sousveillance in a surveillance – dominated world”, *Surveillance & Society*, 11(1/2), 2013, p. 26.

¹³³ Marx, G., ό.π., 2010, σ. 62 κ.έ.

διάκριση σώματος-τεχνολογίας εξακολουθεί να υφίσταται. Η διάκριση αυτή καταρρέει από την ανάλυση των Katina. Michael και Roger Clarke,¹³⁴ οι οποίοι αναφέρονται στο πώς η επιτήρηση παράγεται μέσω υβριδικών οντοτήτων. Τεχνολογίες που εμφυτεύονται ή είναι στενά συνδεδεμένες με τους ανθρώπους και συμβάλλουν στις διαδικασίες ταυτοποίησης και εντοπισμού δεν θεωρούνται «εξωτερικά» χαρακτηριστικά των ανθρώπων. Οργανικά στοιχεία όσο και ανόργανα συνθέτουν το σώμα, καταδεικνύοντας πως το σώμα υπόκειται και αυτό σε μια μηχανική της πολυπλοκότητας όπου ο κοινωνικός παράγοντας δεν είναι ο καθοριστικός. Η Donna Haraway, χαρακτηρίζει αυτή τη πλευρά των ανθρώπων χιμαιρική

«(...) είμαστε όλοι μας χίμαιρες, θεωρητικοποιημένα και κατασκευασμένα υβρίδια μηχανής και έμβιου οργανισμού, εν ολίγοις είμαστε σάιμποργκ. Το σάιμποργκ είναι η οντολογική μας πραγματικότητα μας· ορίζει την πολιτική μας πραγματικότητα.»¹³⁵

Τα cyborg που αναλύει η Haraway αποτελούν μια οντολογία της πολυπλοκότητας που υπερβαίνει τους δυϊσμούς της νεωτερικότητας, όπως είναι: άνθρωπος-ζώο, έμβιο ον-μηχανή και υλικότητα-αυλότητα.¹³⁶ Οι αντιθετικές αυτές έννοιες στο πλαίσιο της νεωτερικότητας, σήμερα είναι αξεδιάλυτα συνδεδεμένες. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στον τομέα της ιατρικής όταν αυτός υιοθετεί τις επιστήμες της πληροφορικής και του προγραμματισμού. Κάποια προβλήματα υγείας, όπως η επιληψία, το πάρκισον, η κατάθλιψη βαριάς μορφής κ.ά. Τα τελευταία χρόνια είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν με την εμφύτευση ηλεκτρονικών συσκευών στον εγκέφαλο (brain implant). Στο παραπάνω παράδειγμα, βλέπουμε πως οι μηχανές συνυπάρχουν με τα έμβια όντα και δεν επιτίθενται στα δεύτερα. Ωστόσο, αυτά τα παραδείγματα υποδηλώνουν και κάτι άλλο σημαντικό για την επιτήρηση που μας αφορά. Κάποιες από αυτές τις συσκευές μπορούν να συνδεθούν με υπολογιστή. Αυτό σημαίνει, πως ο γιατρός που θα παρακολουθεί τον ασθενή θα έχει ένα ιστορικό σε μορφή δεδομένων

¹³⁴ Michael, K., Clarke, R., ό.π., 2013, p. 220.

¹³⁵ Haraway, D., *Το μανιφέστο των σάιμποργκ. Επιστήμες, Τεχνολογία και σοσιαλιστικός φεμινισμός στα τέλη του 20^{ου} αιώνα*, Πεδιώτης Γ. (μετάφρ), Εκδόσεις Τοποβόρος Εκδόσεις Εξαρχείων, 2014, σ. 7.

¹³⁶ το ίδιο, σ. 11-15.

και παράλληλα θα μπορεί να αναπρογραμματίζει τη συσκευή αναλόγως.¹³⁷ Ωστόσο, η αποθήκευση και μεταφορά δεδομένων μέσω ηλεκτρονικών συσκευών είναι δυνατόν να εκθέσουν σε κίνδυνο την υγεία των ασθενών. Με άλλα λόγια σε περίπτωση που ένα τρίτο άτομο μπορέσει να αποκρυπτογραφήσει τα δεδομένα και να επέμβει στις ρυθμίσεις της συσκευής, οι ενδεχόμενες συνέπειες θα είναι: κατευθυνόμενες διαφημίσεις και πρόκληση βλάβης στους ασθενείς.

3.2 Ιεραρχία και πολυδιάστατες μορφές ορατότητας

Ο τρόπος που ο κάθε θεωρητικός προσλαμβάνει το σώμα στις διαδικασίες επιτήρησης θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως σχετίζεται με τις ιεραρχικές δομές που το περιβάλλουν. Ένα περιβάλλον που ζώνει το σώμα με εξουσίες όπως συνέβαινε στο πανοπτικό, αφήνει ελάχιστα αν όχι καθόλου περιθώρια αντίδρασης. Η ορατότητα στο πανοπτικό του Foucault είχε εξαιρετική σημασία στην επίτευξη της αποτελεσματικότητας, δηλαδή της (αυτο)πειθάρχησης των ατόμων.

«Το μείζον αποτέλεσμα του «Πανοπτικού» είναι, επομένως, το ακόλουθο: να υποβάλλει στον κρατούμενο μια συνειδητή και μόνιμη, σε βάρος του, κατάσταση ορατότητας που εξασφαλίζει την αυτόματη λειτουργία της εξουσίας.»¹³⁸

Η ορατότητα στην οποία ήταν εκτεθειμένοι οι κρατούμενοι συνέβαλλε ώστε τελικά να εσωτερικεύουν την εξουσία και ταυτόχρονα να διατηρούνται οι ιεραρχικές δομές.

Η μονόδρομη αξονική ορατότητα, ωστόσο, δεν αποτελεί το μόνο χαρακτηριστικό για την επιτήρηση στο διαδίκτυο. Λέγοντας μονή αξονική ορατότητα, εννοούμε την επιτήρηση και τα βλέμματα των επιτηρητών που βίωνε κάθε κρατούμενος στο κελί του. Αυτό δεν σημαίνει, πως οι κρατούμενοι, ήταν τυφλοί. Έβλεπαν, όμως η όραση τους περιοριζόταν στα δομικά υλικά του πύργου. Τους επιτηρητές δεν μπορούσαν να τους

¹³⁷ “Wireless is getting under on skin”, *Machine Design*, 21 June, 2007, url: <https://web.archive.org/web/20080604164839/http://machinedesign.com:80/ContentItem/67966/Wirelessisgettingunderourskin.aspx>.

¹³⁸ Φουκώ, Μ., ό.π., 1976, σ. 266.

δουν, γι' αυτό δεν μπορούσαν επίσης να γνωρίζουν πότε γίνονταν αντικείμενα επιτήρησης. Η λογική αυτή που διέπει το πανοπτικό ανατρέπεται. Οι πάλοι ποτέ αποκομμένοι επιτηρούμενοι πλέον μπορούν ηδονοβλεπτικά να κοιτάνε και αυτοί τους επιτηρητές στον πύργο, αλλά και τους συνεπιτηρουμένους τους. Σηματοδοτείται δηλαδή έτσι η διάχυση της επιτήρησης και ταυτόχρονα αναπτύσσονται πολυδαιδαλώδεις σχέσεις επιτήρησης που υπερβαίνουν τις πανοπτικές μονόδρομες συνάψεις της επιτήρησης.

Στο διαδίκτυο, δηλαδή, υπάρχουν πολλαπλά και μεταβλητά πεδία ορατότητας, σε αντίθεση με το πανοπτικό. Η Ariane Elerbrok¹³⁹ διακρίνει τέσσερα πεδία ορατότητας που μπορούν να εντοπιστούν. Το πρώτο πεδίο είναι εκείνο της πλευρικής επιτήρησης, δηλαδή τη δυνατότητα που έχουν οι χρήστες να επιτηρούν άλλους χρήστες. Το δεύτερο, αφορά στην επιτήρηση από μεγάλες επιχειρήσεις (την οποία ήδη συναντήσαμε), ακολουθεί η επιτήρηση που γίνεται σε στοχευμένες ομάδες για την ασφάλεια και τέλος το τέταρτο πεδίο που αφορά στη διάκριση δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας.

Μπορούμε εύλογα να συμπεράνουμε πως κάθε πεδίο ορατότητας συνιστά έναν επαναπροσδιορισμό των ιεραρχικών σχέσεων, οι οποίες δεν είναι προκαθορισμένες και αμετάβλητες, αλλά υπόκεινται στις δυναμικές του δικτύου μεταξύ των χρηστών. Για τον Bauman, η αποσάθρωση των ιεραρχικών σχέσεων της επιτήρησης σηματοδοτεί το πέρασμα από το πανοπτικό στο μετα-πανοπτικό. Το πανοπτικό, ως σύμβολο της νεωτερικότητας με τον περίφρακτο χώρο και τις διακριτές ιεραρχίες που υπάρχουν σ' αυτόν, σηματοδοτεί ένα ελεγχόμενο περιβάλλον.¹⁴⁰ Αντίθετα ο μετα-πανοπτισμός, δηλαδή η επιτήρηση που σηματοδοτεί το πέρασμα της επιτήρησης από το πανοπτικό σε άλλες μορφές πιο ευέλικτες χαρακτηρίζεται από τη ρευστότητα και επομένως οι μηχανισμοί στους οποίους ανταποκρίνεται η επιτήρηση διαφοροποιούνται άρδην από τις πανοπτικές αρχές. Έτσι, η επιτήρηση δεν μένει ανεπηρέαστη από τη ρευστότητα και στρέφεται σε πιο ευέλικτες και μη στατικές χωρικά λειτουργίες.

¹³⁹ Ellerbrok, A., "Empowerment: Analysing Technologies of Multiple Variable Visibility", *Surveillance & Society*, 8(2), 2010, p. 200-220.

¹⁴⁰ Bauman, Z., *Intimation of postmodernity*, Routledge, London and New York, 1992, p. XVI.

Στο διαδίκτυο, δηλαδή, η ιεραρχία χάνει τις οριοθετήσεις του αναλογικού κόσμου και οι χρήστες μπορούν να είναι επιτηρητές και επιτηρούμενοι. Ο ρόλος του επιτηρητή δεν εξαρτάται αποκλειστικά από την κοινωνική θέση που έχουν τα άτομα. Αλλά αυτό που έχει σημαντικό ρόλο είναι τα περιεχόμενα που παράγουν, τα δίκτυα αλλά και η συμμετοχή τους στη δημόσια σφαίρα.¹⁴¹

Μια λειτουργία που βρίσκεται σε αντίθεση με τον πανοπτικό συγκεντρωτισμό. Η πληροφορία στο διαδίκτυο είναι αποκεντρωμένη, γεγονός που σηματοδοτεί δυο βασικές δυνατότητες: πρώτον, η πληροφορία ρέει συνεχώς μέσα στα δίκτυα. Δεύτερον, παραγωγοί πληροφορίας είναι όλοι οι χρήστες σε αντίθεση με τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης όπως η εφημερίδα, στην οποία οι αναγνώστες είναι μόνο καταναλωτές πληροφορίας και όχι παραγωγοί. Η δικτύωση επομένως επιτρέπει στους χρήστες να παράγουν περιεχόμενο αλλά ταυτόχρονα και να γίνονται δέκτες περιεχομένου.

Γι' αυτό η επιτήρηση στο διαδίκτυο χαρακτηρίζεται από πολυδιάστατες μορφές ορατότητας. Τέτοιες μορφές θεωρούμε πως είναι η επιτήρηση των καταναλωτικών συνθηθειών από επιχειρήσεις και οργανισμούς και η αλληλεπίδραση μας με τους θεσμούς. Θα μπορούσαμε τις ορατότητες αυτές, για αναλυτικούς λόγους να τις διακρίνουμε σε δυο κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία είναι που προάγει μια συγκεντρωτική επιτήρηση, δηλαδή υπάρχει μια άνιση κατανομή ιεραρχικών σχέσεων, επομένως και ορατότητας, μεταξύ επιτηρητών και επιτηρούμενων.

Η δεύτερη κατηγορία χαρακτηρίζεται από πολυεπίπεδες ορατότητες, όπου τα όρια μεταξύ των επιτηρητών και επιτηρούμενων καθίστανται δυσδιάκριτα. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις που εντάσσονται εδώ δεν υποστηρίζουν πως οι κάθετες ιεραρχικές δομές παύουν να υφίστανται, αλλά ότι, παράλληλα με αυτές, υπάρχουν και οι οριζόντιες ή οι ανάστροφες. Εδώ θεωρούμε πως εντάσσονται θεωρητικές προσεγγίσεις που προσθέτουν νέες μορφές ορατότητας.

¹⁴¹ Jones, R., "Modes of participation and democratization internet", *Modern Linguistics: 1800 to the present day*, 2006, p. 212.

3.2.1 Συγκεντρωτικές μορφές επιτήρησης.

3.2.1.1 Διακυβέρνηση μέσω της επιτήρησης

Η γρήγορη ανάπτυξη των τεχνολογιών για τον Lyon συνδέεται με τις διακυβερνητικές και εμπορικές στρατηγικές.¹⁴² Πράγματι, η επιτήρηση έχει εισχωρήσει σε ζωτικής σημασίας θεσμικές διαδικασίες, ωστόσο δεν αποτελεί γνώρισμα μόνο της νεωτερικότητας. Στις πιο αρχαίες μορφές της συνδεόταν με τις φορολογικές καταγραφές. Σήμερα συνδέεται με τη γραφειοκρατία και τις εμπορικές συναλλαγές.¹⁴³

Η θεσμική διάσταση, δηλαδή ο τρόπος που λειτουργούν οι θεσμοί επιτηρώντας, αποτελεί μια πτυχή αυτού που αποκαλούμε συγκεντρωτική επιτήρηση. Η μεσολάβηση των τεχνολογιών στις αλληλεπιδράσεις αλλάζει άρδην τις δυναμικές που αναπτύσσονται τόσο μεταξύ των ίδιων των ατόμων όσο και τις σχέσεις που αναπτύσσουν τα άτομα με τους θεσμούς. Η επιτήρηση έγινε κεντρικό συστατικό της νεωτερικότητας και του τρόπου που οργανώνονται οι θεσμοί.¹⁴⁴ Οι περισσότεροι θεσμοί¹⁴⁵ πλέον έχουν εντάξει τα δεδομένα τους σε ψηφιακές βάσεις δεδομένων. Η δραστηριότητα αυτή συχνά ερμηνεύεται από θεωρητικούς ως ενίσχυση της επιτήρησης και προέκταση της υποταγής των ατόμων. Για τον Lyon η επιτήρηση συνδέεται και με την διακυβέρνηση και υποστηρίζει πως οι τεχνολογίες επικοινωνίας και πληροφορίας συμβάλλουν στην ενίσχυση της επιτήρησης, δεδομένου ότι αφενός επιτρέπουν συνδέσεις με άλλα είδη τεχνολογικών συσκευών και αφετέρου οι βάσεις δεδομένων επικοινωνούν μεταξύ τους.¹⁴⁶

¹⁴² Lyon, D., ό.π., 2009, p.1.

¹⁴³ Lyon, D., ό.π., 2004, p. 136-137.

¹⁴⁴ Lyon, D., ό.π., 2010, p.44.

¹⁴⁵ Για την έννοια του *θεσμού*, υιοθετούμε την ερμηνεία που δίνει ο Μιχάλης Λιανός, δηλαδή θεσμός είναι κάθε πηγή που μπορεί να μεσολαβήσει ανθρώπινη δραστηριότητα και να ρυθμίσει πτυχές της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Δηλαδή κρατικοί και ιδιωτικοί οργανισμοί. Περισσότερα Βλ. Lianos, M., “Social Control after Foucault”, *Surveillance & Society*, 1(3), 2003, p. 413-414.

¹⁴⁶ Lyon, D., ό.π., 2010, σ. 46. Lyon, D., “Surveillance, power and everyday life” στο Avgerou, C & et. al. *The Oxford Handbook of information and communication*, 2009, p. 1-4.

Ωστόσο, παρατηρεί ο ίδιος και μια άλλη σημαντική πτυχή της επιτήρησης. Συγκεκριμένα, η επιτήρηση αποτελεί μια αναπόσπαστη πτυχή των σύγχρονων εθνών-κρατών. Ιδιαίτερος η περίοδος μετά το Β. Παγκόσμιο Πόλεμο, χαρακτηρίζεται από τη στροφή που έκαναν τα έθνη-κράτη προς την πρόνοια. Επίσης ο Lyon ισχυρίζεται πως ως ένα σημείο η επιτήρηση είναι χρήσιμη και ωφέλιμη, αφού μέσω αυτής γίνεται και η διανομή των δικαιωμάτων και η άμβλυση των καταναλωτικών ανισοτήτων.¹⁴⁷

Ο Michalis Lianos,¹⁴⁸ παίρνει μια λίγο διαφορετική θέση από αυτή του Lyon. Σύμφωνα με τον οποίο είναι αναγκαίο να διαχωρίζουμε τον έλεγχο που ασκούν οι θεσμοί από την επιτήρηση. Συγκεκριμένα, ο θεσμικός έλεγχος αποτελεί ζωτικό μέρος της γραφειοκρατικής δραστηριότητας και βιώνεται από τα άτομα ως ωφέλιμος. Στο επίπεδο της αλληλεπίδρασης των ατόμων με άλλα άτομα και με τους θεσμούς, η επιτήρηση κανονικοποιείται μόλις παρεισφρήσει στο επίπεδο του συναισθήματος και της κουλτούρας. Έτσι, η επιτήρηση εμφανίζεται να είναι πολυλειτουργικά χρήσιμη στην κοινωνική οργάνωση.¹⁴⁹ Η ηλεκτρονική δικτύωση των δημόσιων υπηρεσιών και ο διαμοιρασμός των βάσεων δεδομένων μεταξύ τους παρέχει άμεση πρόσβαση στους πολίτες και ταυτόχρονα το όφελος για τις ίδιες τις υπηρεσίες είναι διπλό. Από τη μία πλευρά μειώνεται σημαντικά το κόστος σε σύγκριση με την παραδοσιακή μορφή της γραφειοκρατίας και από την άλλη πλευρά έχουν πιο περιεκτικές πληροφορίες για τους πολίτες χωρίς να καταφεύγουν σε άμεσες μορφές επιτήρησης.

Αναμφισβήτητα, το γεγονός ότι οι θεσμοί είναι περισσότερο προσιτοί στους πολίτες δίνει την εντύπωση πως έχει επέλθει μια διαφάνεια. Οι Sherry Holladay και Timothy Coomps,¹⁵⁰ αναφέρονται στην Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη.¹⁵¹ Υποστηρίζουν

¹⁴⁷ Lyon, D., “Surveillance in Modern Society” στο Lyon, D., *Electronic Eye: The rise of surveillance society*, University of Minnesota Press, Minneapolis USA, 1994, p.32-33.

¹⁴⁸ Lianos, M., “Social Control after Foucault”, *Surveillance & Society*, 1(3), 2003, p. 415.

¹⁴⁹ Wood, D., ό.π., 2009, p. 264.

¹⁵⁰ Holladay, S., Coomps, T., “The pseudo-panopticon: the illusion created by CSR-related transparency and the Internet”, *Corporate Communication: An international Journal*, 18(2), 2013.

¹⁵¹ Η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη, ή αλλιώς εταιρική συνείδηση, δεν έχει έναν κοινώς αποδεκτό ορισμό και αποτελεί ένα πεδίο έντονης θεωρητικής διαμάχης. Ένας ουδέτερος ορισμός που δεν θα ανοίξει παραπάνω ζητήματα από αυτά που πραγματεύεται η εργασία είναι η ευθύνη που αναλαμβάνουν να είναι ενήμερες και να συμμορφώνονται με τους νόμους. Περισσότερα Βλ. Wood, D. T., “Corporate Social Performance Revisited”, *Academy of Management Review*, 16(4), 1991, p. 691-718.

ότι η πεποίθηση, πως το διαδίκτυο προάγει τη διαφάνεια, συμβάλλει ώστε οι άνθρωποι να πιστεύουν πως όντως οι εταιρείες συμμορφώνονται με τους νόμους και τους κανονισμούς. Διαφορετικά, το διαδίκτυο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να εκθέσει τις μη συμμορφώσεις τους. Αυτό κατά τους στοχαστές αποτελεί το ψευδοπανοπτικό (Pseudo-Panopticon). Η Εταιρική Κοινωνική Ρύθμιση έχει πλέον ενσωματωθεί σε όλες τις μεγάλες επιχειρήσεις παγκοσμίως χωρίς ιδιαίτερες απαιτήσεις και αποτελεί μια κερδοφόρα πρακτική. Δηλαδή παρά τις διαπιστεύσεις που δίνουν οι επιχειρήσεις αποκομίζουμε μια αίσθηση διαφάνειας, ενώ δεν είναι τίποτε άλλο παρά αυτό που θέλουν να προβάλλουν και να κερδοφορήσουν.¹⁵²

3.2.1.2 *Μορφές επιτήρησης για την καταναλωτική συμπεριφορά*

Η επιτήρηση που πραγματοποιείται στη σφαίρα της κατανάλωσης αποτελεί ένα δημοφιλές πεδίο ανάλυσης ειδικά για τις πανοπτικές προσεγγίσεις. Για τον Lyon, παρά τις διαφορές που έχει η σημερινή πραγματικότητα από εκείνη που περιέγραφε ο Foucault, η πανοπτική μεταφορά δεν είναι κάτι «ξεπερασμένο». Αντιθέτως, εκεί που άλλοι θεωρητικοί επισημαίνουν τις διαφορές, ο Lyon απαντάει πως ο ίδιος ο Foucault δεν περιόριζε την εφαρμογή του πανοπτικού στα πλαίσια της φυλακής, αλλά και εντός της καπιταλιστικής επιχείρησης.¹⁵³

Ο Mark Poster,¹⁵⁴ ήδη από τις δεκαετία του '90 αναφέρεται σε αυτή τη λειτουργία της επιτήρησης. Εστιάζει στις αλλαγές που έχουν συντελεστεί στα συστήματα πληροφοριών και επικοινωνίας προσπαθώντας να ανακαλύψει, πώς τα άτομα πειθαρχούνται ως καταναλωτές. Με την χρήση των ηλεκτρονικών βάσεων δεδομένων το πανοπτικό μετασχηματίζεται σε σουπερπανοπτικόν. Αυτό που καθιστά το πανοπτικό «σούπερ» κατά τον Lyon, είναι η αποδέσμευση του από τους τεχνικούς

¹⁵² Holladay, S., Coomps, T., ό.π., 2013, p. 212-215.

¹⁵³ Lyon, D., ό.π., 1993, p. 666.

¹⁵⁴ Poster, M., *The mode of information on post structuralism and social context*, Polity Press, 1990.

περιορισμούς που είχε το πανοπτικό.¹⁵⁵ Η μορφή αυτή επιτήρησης λειτουργεί καταγράφοντας τα προσωπικά δεδομένα που παρέχονται από τη διαδικασία κάποιας συναλλαγής. Η χρήση πιστωτικής κάρτας, η κάρτα βιβλιοθήκης ή κάρτα ασφάλισης παρέχουν πολύτιμα στοιχεία για τα άτομα. Εκτός από την παραπάνω διαδικασία, τα ίδια τα άτομα αποκαλύπτουν με τη δικιά τους θέληση τα προσωπικά τους στοιχεία. Στη συνέχεια, δημιουργούνται οι βάσεις δεδομένων από τις πληροφορίες που συλλέγονται, οι οποίες ταξινομούνται σε αυστηρά οριοθετημένες κατηγορίες.¹⁵⁶ Οι τεράστιες δυνατότητες που διαθέτουν οι σύγχρονες μορφές επιτήρησης αποτελούν και τη βασική διαφορά με τις παραδοσιακές μορφές επιτήρησης.¹⁵⁷

Οι νέες πρακτικές στις οποίες τα άτομα πειθαρχούν είναι οι καταναλωτικές δραστηριότητες, οι οποίες συλλέγονται και αναλύονται με τη μορφή της πληροφορίας. Οι πληροφορίες συνιστούν το κατεξοχήν «καύσιμο» του διαδικτύου σηματοδοτώντας μια ανατροπή των οικονομικών κανόνων προσφοράς-ζήτησης. Ενώ το εμπόρευμα, ακόμη και αυτό που παράγεται μαζικά από βιομηχανίες, μπορεί να εξαντληθεί αν η ζήτηση υπερβαίνει την προσφορά (πχ η ζήτηση για τα εμβόλια του H1N1 πριν περίπου δέκα χρόνια ήταν πολύ μεγαλύτερη από την προσφορά) αυτό δεν συμβαίνει με την πληροφορία. Αντιθέτως η κατανάλωσή της οδηγεί σε περισσότερη αφθονία, δεν δημιουργούνται δηλαδή καταστάσεις σπάνεως. Έτσι, η τιμή της δεν υφίσταται τις διακυμάνσεις στον βαθμό που τις υφίσταται ένα εμπόρευμα. Είναι φθηνή, μεταδίδεται εύκολα και ο καθένας μπορεί να την αναπαράγει. Τα δεδομένα κάθε συναλλαγής που κάνουν τα άτομα, είτε πρόκειται για διαδικτυακές αγορές είτε για ηλεκτρονικές υπηρεσίες διακυβέρνησης, συλλέγονται και είναι δυνατόν να αναπαραχθούν και να χρησιμοποιηθούν για διαφορετικούς σκοπούς, ενώ ταυτόχρονα αποθηκεύονται σε βάσεις δεδομένων.¹⁵⁸ Οι άνθρωποι, ωστόσο, δεν αντιλαμβάνονται αυτό τον έλεγχο ως εισβολή στην ιδιωτική τους ζωή, κατά τον Poster. Αντιθέτως, γι' αυτούς συνιστά έναν

¹⁵⁵ Lyon, ό.π., 1993, p. 665.

¹⁵⁶ Poster, M., ό.π., 1990, p. 93, 97, 98.

¹⁵⁷ Σαματάς, Μ., ό.π., σ. 3.

¹⁵⁸ Poster, M., ό.π., 1990, p. 93.

τρόπο να πολλαπλασιάσουν τον εαυτός τους, ασχέτως αν ο πολλαπλασιασμός αυτός βάλλει κατά του «πραγματικού» εαυτού.¹⁵⁹

Ο Poster, αντιλαμβάνεται το σουπερπανοπτικόν ως μια υπέρτατη μορφή εξουσίας που εκμεταλλεύεται τις νέες τεχνολογίες με σκοπό να παράγει νέες μορφές επιτήρησης, ικανές να ελέγχουν τις μάζες στον μεταμοντέρνο κόσμο.¹⁶⁰ Οι νέοι σχηματισμοί της επιτήρησης βασίζονται στην αποδέσμευση των πειθαρχικών μηχανισμών από την υλικότητα και έτσι η επιτήρηση λαμβάνει έναν ευέλικτο χαρακτήρα, δεδομένου ότι δεν περιορίζεται από τις άκαμπτες αρχιτεκτονικές δομές.

Η υλικότητα των σωμάτων που ήταν το αντικείμενο επιτήρησης στο πανοπτικό, έχει πλέον αντικατασταθεί στο διαδίκτυο από τις άυλες πληροφορίες. Τα δεδομένα αυτά μπορεί να έχουν αποκαλυφθεί από τον ίδιο τον χρήστη ή ειδικοί αλγόριθμοι να συλλέγουν τις δραστηριότητες του, για διάφορους σκοπούς όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια. Έτσι η υλικότητα τους σώματος κωδικοποιείται σε βιομετρικά και βιογενετικά δεδομένα τα οποία αποθηκεύονται σε βάσεις δεδομένων και γίνονται αόρατα.¹⁶¹ Αυτό σηματοδοτεί ένα πέρασμα από την ορατότητα της εξουσίας στην αορατότητα της και συνεπώς στην μη επίγνωση των παρατηρουμένων ότι γίνονται αντικείμενο επιτήρησης. Πράγματι, ο μετασχηματισμός από τις ορατές στις αόρατες μορφές της πειθαρχίας, σηματοδοτεί και την αποδέσμευση των υλικών φορτίων της ίδιας της εξουσίας. Έτσι, οι πανοπτικοί μηχανισμοί μπορούν να αφομοιώνουν τις νέες τεχνολογίες και να καθίστανται ικανοί για μεγάλης κλίμακας ταυτοποιήσεις και ταξινομήσεις. Συμβάλλουν δηλαδή έτσι ώστε το πανοπτικό να μετατραπεί σ' ένα σουπερπανοπτικόν.¹⁶² Οι επιτηρητές και οι επιτηρούμενοι, αντίθετα απ' ότι συνέβαινε στο πανοπτικό αποδεσμεύονται από την αναγκαιότητα της φυσικής τους παρουσίας.¹⁶³ Πρόκειται για μια καθόλα δυστοπική προσέγγιση, η οποία λαμβάνει εφιαλτικές διαστάσεις. Οι χρήστες μοιάζουν σαν τον Κ. της *Δίκης* και του *Πύργου*, κάθε κίνηση

¹⁵⁹ το ίδιο, p. 98.

¹⁶⁰ Poster, M., ό.π., 1990, σ.97., Allmer, T, ό.π., 2011, p. 574.

¹⁶¹ Σαματάς, Μ., ό.π., 2010, σ. 5.

¹⁶² Σαματάς, Μ., ό.π., 2010, σ. 9.

¹⁶³ Poster, M, ό.π., 1990, p. 91.

του οποίου αναμετράται με μια αόρατη και άπειρη, όπως φαίνεται, εξουσία που ευδοκίμει στα φαινομενικά ελεύθερα πεδία δράσης του.

Η αορατότητα των μηχανισμών υπογραμμίζει επιπλέον τη ματαιοδοξία διαφυγής από τους διάχυτους μηχανισμούς επιτήρησης. Σ' ένα μεταγενέστερο άρθρο ο Poster¹⁶⁴ προσθέτει μια σημαντική παράμετρο που θεωρούμε πως συνδέεται ή έστω θέτει τα θεμέλια για περαιτέρω συζήτηση στον παραπάνω προβληματισμό. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στην συμβολή των ψηφιακών μέσων στο πεδίο της κατανάλωσης και σημειώνει ότι διαφοροποιείται ο καταναλωτής από τον νεωτερικό κόσμο στον μετανεωτερικό. Στη νεωτερικότητα ο άνθρωπος και τα αντικείμενα κατανάλωσης ήταν απομακρυσμένα, δυο ξεχωριστές υλικότητες.

Στο ίδιο πνεύμα με τον Poster βρίσκεται και η Shoshana Zuboff¹⁶⁵ η οποία εστιάζει στις διαδικασίες και στις επιλογές των εργαλείων που χρησιμοποιούνται για να ενισχύσουν την «καταναλωτική συνείδηση». Ο Poster αναφέρεται σε τεχνολογικά μέσα τις δεκαετίας του '90, ενώ η Zuboff συμπεριλαμβάνει και τα νέα μέσα επιτήρησης στη δεύτερη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα.

Η Zuboff υπογραμμίζει και εκείνη ότι η χειραγώγηση της συμπεριφοράς και ακόμη περισσότερο των καταναλωτικών συνηθειών συνιστά ένα μέσο επέμβασης και ρύθμισης της αγοράς. Διακρίνει τη διαφάνεια που έχει επέλθει με το πληροφοριακό πανοπτικό, η οποία υπερβαίνει κατά πολύ τη φαντασία του Bentham.¹⁶⁶ Οι περισσότερες μελέτες της περιστρέφονται γύρω από την λειτουργία της Google, η οποία είναι αναμφισβήτητη η πιο πολυεπισκεπτόμενη πλατφόρμα παγκοσμίως. Σύμφωνα με τη θεωρητικό η επιτήρηση που ασκεί η τελευταία δεν μπορεί να συγκριθεί ούτε ακόμη και με τον κυβερνητικό έλεγχο.¹⁶⁷ Παράγει μια νέα μορφή καπιταλισμού που υπαγορεύει με τη σειρά του μια νέα μορφή συσσώρευσης, γι' αυτό και ονομάζεται

¹⁶⁴ Poster, M., "Consumption and Digital Commodities in the everyday", *Cultural Studies*, 18(2-3), 2004.

¹⁶⁵ Zuboff, S., *In the age of smart machine. The future of work and power*, Basic Books Inc. Publishers, 1984.

¹⁶⁶ το ίδιο, p.323.

¹⁶⁷ Zuboff, S., "The secrets of surveillance capitalism", *Frankfurter Allgemeine*, 5/3/2016, url. <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/the-digital-debate/shoshana-zuboff-secrets-of-surveillance-capitalism-14103616.html>, Zuboff, S., "Big Others: Surveillance capitalism and the prospects of information civilization", *Journal of Information Technology*, 30, p. 75.

καπιταλισμός της επιτήρησης. Τις νέες αρχιτεκτονικές που εκφράζονται στο διαδίκτυο η Zuboff τις έχει ονοματίσει Μεγάλους Άλλους (Big others), δηλαδή το πανταχού παρόν δικτυωμένο σύστημα που καταγράφει, εμπορευματοποιεί την καθημερινή δραστηριότητα των χρηστών, για να παραχθεί το κέρδος.¹⁶⁸

Πρόκειται για μια επαναφορά των μυθικών σειρήνων και της οπισθοχώρησης των μαζών ως προς την αυτονομία τους να συγκροτήσουν ένα αντικοφορμιστικό πνεύμα.¹⁶⁹ Η συλλογή και επεξεργασία δεδομένων που αφορούν τη συμπεριφορά των ανθρώπων εγείρει σημαντικά ερωτήματα για τις επιλογές τους. Δηλαδή κατά πόσον είναι ελεύθεροι ως προς τις επιλογές που κάνουν ή είναι προϊόν αρχικά της επιτήρησης και ακολούθως των εστιασμένων διαφημίσεων.

Συνιστά μια ανάλυση της επιτήρησης άρρηκτα συνδεδεμένη με τον καπιταλισμό, η οποία εκτρέφεται από την αλληλοδιαπλοκή μεταξύ των τεράστιων ψηφιακών δυνατοτήτων του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού και του νεοφιλελεύθερου οράματος που ηγεμονεύει τις τελευταίες δεκαετίες στις αγορές. Η Google αποτέλεσε την πρώτη επιχείρηση που υιοθέτησε τις νέες δυναμικές κέρδους που παρουσιάστηκαν. Τα κέρδη της google προέρχονται από μια εκτεταμένη και μονομερή επιτήρηση, η οποία είναι αδιανόητη έξω από τις υψηλής ταχύτητας τεχνολογίες που χρησιμοποιεί.¹⁷⁰ Θεωρείται ηγέτιδα για τη συλλογή Μεγάλων Δεδομένων (Big Data). Ως Μεγάλα Δεδομένα ορίζονται μεγάλα σύνολα δεδομένων που σχετίζονται με τις προτιμήσεις των χρηστών και συλλέγονται από τις επιχειρήσεις ημερησίως. Αυτό που έχει σημασία στα Μεγάλα Δεδομένα είναι η χρήση που τους γίνεται από τις επιχειρήσεις καθώς αυτά μπορούν να αποτελέσουν το μέσο που θα συμβάλλει σε στρατηγικούς σχεδιασμούς των επιχειρήσεων για στοχευμένες διαφημίσεις στα άτομα. Σύμφωνα με τον Rob Kitchin¹⁷¹ τα Μεγάλα Δεδομένα χαρακτηρίζονται από ευελιξία και υψηλή ταχύτητα, διαθέτουν μεγάλη ποικιλία και

¹⁶⁸ Zuboff, S., ό.π., 2015, p. 81-82.

¹⁶⁹ Χορκχάιμερ, Μ., Αντορνο, Τ., *Η διαλεκτική του διαφωτισμού*, Σαρίκας Ζ. (μετάφρ.), Εκδόσεις Ύψιλον, 1986, σ. 52-54.

¹⁷⁰ Zuboff, ό.π., 2015.

¹⁷¹ Kitchin, R., “Big Data and human geography: opportunities, challenges and risk”, *Dialogues in Human Geography*, 3(3), 2013, p. 262.

κινούνται με μεγάλη ταχύτητα και τέλος προσπαθούν να συμπεριλάβουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερους πληθυσμούς με περισσότερες λεπτομέρειες. Η συλλογή τους μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω τριών τρόπων που διαφοροποιούνται ανάλογα με τον βαθμό συμμετοχής ή/και επίγνωσης των χρηστών. Μπορεί να είναι «άμεση», «αυτόματη» και «εθελοντική». Στην πρώτη, το βλέμμα της τεχνολογίας επικεντρώνεται στον άνθρωπο, στη δεύτερη λαμβάνουν δράση αυτόματες λειτουργίες (πχ. γεωεντοπισμός από τα Smartphones) και στην τρίτη κατά την οποία οι ίδιοι οι χρήστες επιλέγουν να δώσουν πρόσβαση στα δεδομένα τους.¹⁷² Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αυτό που προβληματίζει με τα Μεγάλα Δεδομένα δεν είναι τόσο το μέγεθος τους, αλλά τη σκοπιμότητα που ενέχει η συλλογή και η επεξεργασία τους. Ενώ έχουν χαιρετιστεί ως ένα μέσο που θα κάνει τον κόσμο πιο ασφαλή, εντούτοις οι διεργασίες και η συλλογή τους παραμένουν μυστικές.¹⁷³

Πράγματι, ο σκοπός της Google είναι να πωλήσει σε επιχειρήσεις την πρόσβαση σε δεδομένα που αφορούν την καθημερινή ζωή των χρηστών, έτσι ώστε να μπορέσουν να επηρεάσουν τις μελλοντικές καταναλωτικές προτιμήσεις τους. Η Zuboff προς ενίσχυση των ισχυρισμών της επικαλείται τις δηλώσεις ενός επιστήμονα της Silicon Valley, οι οποίες είναι όντως διαφωτιστικές: «Όταν οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τα apps μας, μπορούμε να συλλάβουμε τις συμπεριφορές τους, να εντοπίζουμε τις καλές και τις κακές συμπεριφορές τους, έτσι ώστε τις πρώτες να τις ανταμείβουμε και τις κακές να τις τιμωρούμε.»¹⁷⁴ Το νέο μοντέλο επιχειρηματικότητας και κατανάλωσης που έχει αναπτυχθεί μέσω, κυρίως, της Google έχει επιφέρει ένα καθεστώς που είναι δύσκολο να υπαχθεί σε κανόνες¹⁷⁵ ή να γίνει με την ίδια ευκολία πεδίο κρατικών παρεμβάσεων (πχ εμπάργκο, προστατευτισμός κ.ά). Αυτό δεν είναι πάντα αρνητικό, αλλά γίνεται από την στιγμή που οι προτιμήσεις μας αποθηκεύονται, κοινοποιούνται σε τρίτους και

¹⁷² το ίδιο, σ. 262-263.

¹⁷³ Neil, M., R. & King, J. H., “Three Paradoxes of Big Data”, *66 Stan. L. Rev. Online*, 41, 2013, p. 42.

¹⁷⁴ Zuboff, S., το ίδιο, 2016. για ακόμη περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την πώληση δεδομένων των χρηστών από την google υπάρχει στην Πολιτική Απορρήτου της Google <https://www.google.gr/intl/el/policies/privacy/#infouse>.

¹⁷⁵ Zuboff, S., ό.π., 2015, p. 81.

χρησιμοποιούνται για σκοπούς εξατομίκευσης.¹⁷⁶ Η συνεχώς επιτεινόμενη πίεση για όλο και περισσότερες καταναλωτικές δραστηριότητες, προωθείται με μαζικό τρόπο και ταυτόχρονα εξατομικευμένο. Μαζικός, γιατί οι πρακτικές αυτές συμβαίνουν σε όλους τους χρήστες του διαδικτύου. Ενώ, εξατομικευμένος είναι επειδή οι διαφημίσεις που εμφανίζονται στο κάθε άτομο σχετίζονται με τις δικές του προτιμήσεις, έτσι ώστε να αυξηθούν οι πιθανότητες για καταναλωτική δραστηριότητα.

Οι οικονομικές συναλλαγές αποτελούν έναν σημαντικό ανατροφοδότη για τα Μεγάλα Δεδομένα, τα οποία η google τα συγκεντρώνει με ευέλικτες τεχνολογίες με ικανότητες επαναδιαμόρφωσης. Επίσης, οι αισθητήρες είναι ένα σημαντικό μέσο που προσφέρει δεδομένα στην Google, καθώς υπάρχουν σε όλες τις συσκευές που υποστηρίζονται από εκείνη. Αξίζει να αναφέρουμε πως μόνο τα κινητά με το λογισμικό της Google, δηλαδή το Android, αποτελούν το 80.7% των αγορών «έξυπνων κινητών» από το 2009 ως το 2016.¹⁷⁷ Γενικότερα συλλέγει δεδομένα και από τις τεχνολογίες επικοινωνίας.¹⁷⁸ Δεν είναι υπερβολή να ισχυριστούμε, πως ο καθένας από εμάς χρησιμοποιεί τουλάχιστον μια τέτοια υποδομή επί καθημερινής βάσης.

Τα στοιχεία που συλλέγουν οι εταιρείες για την παραγωγή κατευθυνόμενων διαφημίσεων στους χρήστες αφορούν τόσο τις διαδικτυακές επιλογές τους όσο και την τοποθεσία στην οποία βρίσκονται.¹⁷⁹ Το πολυδαίδαλο αυτό σύστημα στην υπηρεσία των επιχειρήσεων υποδηλώνει και κάτι άλλο, διόλου ευκαταφρόνητης αξίας. Ο όγκος και τα αποθέματα πληροφορίας που αποθηκεύουν οι επιχειρήσεις συμβάλλουν σε μια

¹⁷⁶ το ίδιο, p. 83.

¹⁷⁷ Global market share held by smartphone operating systems from 2009 to 2016, *The Statistics Portal*, 2016, url. <https://www.statista.com/statistics/263453/global-market-share-held-by-smartphone-operating-systems/>.

¹⁷⁸ Zuboff, S., ό.π., 2005, p. 78.

¹⁷⁹ «Τα cookie κάνουν τις διαφημίσεις πιο αποτελεσματικές. Χωρίς τα cookie, είναι πιο δύσκολο για έναν διαφημιστή να απευθυνθεί στο κοινό του ή να διαπιστώσει πόσες διαφημίσεις εμφανίστηκαν και πόσα κλικ δέχτηκαν. Πολλοί ιστότοποι, όπως ιστότοποι ειδήσεων και ιστολόγια, συνεργάζονται με την Google έτσι ώστε να εμφανίζουν διαφημίσεις στους επισκέπτες τους. Στις συνεργασίες μας, ενδέχεται να χρησιμοποιούμε cookie για διάφορους σκοπούς, όπως για τη διακοπή της εμφάνισης της ίδιας διαφήμισης πολλές φορές, για τον εντοπισμό και τη διακοπή της απάτης με κλικ και για την εμφάνιση διαφημίσεων που ενδέχεται να είναι πιο σχετικές (όπως διαφημίσεις που βασίζονται στους ιστότοπους που έχετε επισκεφτεί).» από Τρόπος χρήσης των cookies από την google. Περισσότερα βλ. <https://www.google.com/intl/el/policies/technologies/ads/>.

άνευ προηγουμένου γνώση για τα άτομα. Γνωρίζουν τις προτιμήσεις τους, τις τοποθεσίες που βρίσκονται, πολιτικές και θρησκευτικές προτιμήσεις κ.ο.κ., Εύλογα, η γνώση αυτή συμβάλλει στην (ανα)παραγωγή των ασυμμετριών της εξουσίας. Οι επιχειρήσεις χάρις στην ταυτοποίηση και την εξατομίκευση που αναφέρθηκαν προηγουμένως, μπορούν να εστιάσουν και να αυξήσουν τις πιθανότητες κέρδους.

Τα Cookies αποτελούν ένα καίριο σημείο αναφοράς πάνω στην ανάλυση που αναπτύσσει ο Lyon για την επιτήρηση, γιατί επιβεβαιώνουν πως η επιτήρηση, ακόμη και σήμερα, λειτουργεί με την ταξινόμηση. Επηρεασμένος από την ανάλυση του Oscar Gandy για τις κοινωνικές ταξινομήσεις, όπως αναφέραμε και παραπάνω, ο Lyon υποστηρίζει πως και σήμερα η επιτήρηση λειτουργεί με αυτό τον τρόπο. Τα δεδομένα συλλέγονται, ταξινομούνται και στη συνέχεια αξιολογούνται με σκοπό να επηρεάσουν τις ζωές των ανθρώπων.¹⁸⁰ Άλλωστε δεν αποτελεί η ταξινόμηση μια ιδιομορφία της σύγχρονης εποχής ή του διαδικτύου. Το πανοπτικό μάλιστα, όπως επισημαίνει, δεν λειτουργούσε αναμένοντας τότε οι παραβάτες θα παρανομήσουν, αλλά ενεργούσε πριν συμβεί το γεγονός μέσω των κατηγοριοποιήσεων.¹⁸¹

Οι πανοπτικές εξουσίες, όπως προσδιορίζονται μέχρι στιγμής, ενσαρκώνουν τους μηχανισμούς καταπίεσης, οι οποίοι κατά τους θεωρητικούς θέτουν ένα ζήτημα επιβολής επιλογών στους χρήστες. Ο Lyon,¹⁸² αναφερόμενος στα cookies γράφει *«Αυτά τα μικρά κομμάτια του κώδικα λογισμικού τοποθετούνται στους σκληρούς δίσκους των χρηστών, όταν αυτοί συνδέονται σε έναν ιστότοπο και παραμένουν, και στέλνουν τα δεδομένα πίσω στην εταιρεία προέλευσης. Επομένως, η συσχέτιση των «ιστών» με τις παγίδες δεν είναι εντελώς άστοχη»*.

Επιπλέον θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως, και αυτή η κριτική υπονοεί, ότι οι χρήστες του διαδικτύου απλά επιλέγουν την εκ των άνω επιλογή που τους παρουσιάζεται σε μορφή διαφημίσεων. Εντούτοις, γνωρίζουμε πως οι χρήστες δεν περιορίζονται από αυτές τις επιλογές, άλλωστε υπάρχουν και φίλτρα που ο καθένας μπορεί να χρησιμοποιήσει για να «εξαφανίζει» τις διαφημίσεις.

¹⁸⁰ Lyon, D., “Surveillance as social sorting: computer codes and mobile bodies” στο Lyon, D., *Surveillance as social sorting. Privacy, risk and digital discrimination*, Routledge, 2003, p. 20.

¹⁸¹ Lyon, D., ό.π., 1993, p. 664-666.

¹⁸² Lyon, D., ό.π., 2003, p. 6.

Ο Bauman, παρουσιάζει μια διαφορετική ερμηνεία της επιτήρησης στη σφαίρα της κατανάλωσης. Για τον πολωνό θεωρητικό, οι μηχανισμοί καταπίεσης δεν συνιστούν κυρίαρχες μορφές της επιτήρησης. Αυτό που χαρακτηρίζει την επιτήρηση σήμερα είναι ο δελεασμός που κατευθύνεται προς τα άτομα.¹⁸³ Ο Bauman, θεωρεί πως είναι αδύνατον να κατανοήσουμε την επιτήρηση έξω από το πλαίσιο του παγκόσμιου καπιταλισμού και τους τρόπους που αυτός λειτουργεί.¹⁸⁴ Ο ιδεότυπος της φάσης του καπιταλισμού κατά τον Bauman είναι ο άνθρωπος-καταναλωτής. Η διαμόρφωση των ατόμων σε καταναλωτές εκκινεί από την ίδια την κοινωνία με τον καταμερισμό των κοινωνικών ρόλων, μέσα στους οποίους προέχει ο ρόλος του καταναλωτή.¹⁸⁵ Ωστόσο, σε σύγκριση με άλλους ρόλους, τα περιεχόμενα των οποίων εμφανίζουν μια σταθερότητα, ο ρόλος του καταναλωτή οικοδομείται πάνω στο εφήμερο, χαρακτηρίζεται από την εγρήγορση και την αναζήτηση νέων εμπειριών.

Η ρευστή νεωτερικότητα κατά τον Bauman χαρακτηρίζεται ως κοινωνία των καταναλωτών, σε αντίθεση με τη νεωτερικότητα που συνιστά την κοινωνία των παραγωγών. Ακολούθως, το πέρασμα από την μια κοινωνία στην άλλη συνεπάγεται διαφορετικές προτεραιότητες στις κοινωνικές ανάγκες. Στη νεωτερικότητα προείχε η ικανοποίηση των αναγκών. Η ρευστή νεωτερικότητα, αντίθετα, στρέφεται στη δημιουργία των αναγκών.¹⁸⁶

Η στοχευμένη διαφήμιση που θα προβληθεί, λόγω συναφών προηγούμενων αναζητήσεων στο διαδίκτυο, συνιστά έναν μηχανισμό δελεασμού. Φυσικά, η διαφήμιση δεν θα είναι μία, αλλά θα προβληθούν στον χρήστη μια σειρά επιλογών σχετικών προϊόντων. Ταυτόχρονα, θα μπορούσαν να ενταχθούν σε αυτή την κατηγορία τα newsletters που στέλνουν επιχειρήσεις στα email των χρηστών, που είτε έχουν κάνει προηγούμενη αγορά είτε έχουν επιλέξει να ενημερώνονται είτε η επιχείρηση αγόρασε mail lists.

¹⁸³ Blackshaw, T., *Zygmunt Bauman*, Routledge, 2005.

¹⁸⁴ Haggerty, K., ό.π., 2006, p. 27.

¹⁸⁵ Μπάουμαν, Ζ., *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*, Γεωργιάς Κ. (μετάφρ.), Εκδόσεις Μεταίχμιο, 2002, σ. 76-77.

¹⁸⁶ Bauman, Z., Lyon, D., ό.π., 2013, p. 105.

3.2.2 Αποκεντρωμένες και πολυδιάστατες επιτηρήσεις

3.2.2.1 Οριζόντιες μορφές επιτήρησης

Ένα επίπεδο ορατότητας και δυναμικής που αναπτύσσεται χάριν των τεχνολογικών εξελίξεων είναι η επιτήρηση που εκκινεί από τον κάθε χρήστη του διαδικτύου και μπορεί να κατευθυνθεί προς κάθε άλλον χρήστη. Με άλλα λόγια, εδώ οι επιτηρούμενοι έχουν τη δυνατότητα να επιτηρήσουν άλλους χρήστες. Δημιουργείται δηλαδή η δυνατότητα της «πλευρικής επιτήρησης»,¹⁸⁷ η επιτήρηση γίνεται ζήτημα των καθημερινών ανθρώπων.

Οι οριζόντιες μορφές επιτήρησης αν και αναγνωρίζονται από τους θεωρητικούς του πανοπτικού ρεύματος, εντούτοις υποβιβάζεται η σημασία τους. Η μεγαλύτερη προσοχή των θεωριών αυτών στρέφεται στις κάθετες ιεραρχικές δομές. Αντίθετα στους θεωρητικούς, που έχουν πάρει αποστάσεις από την πανοπτική μεταφορά επισημαίνεται ως ένα σημείο που συνιστά ρήξη των κάθετων δομών εξουσίας. Οι Haggerty και Ericson, προσδιορίζουν την ιεραρχία όπως τα ριζώματα. Ορμώμενοι από μια αναφορά του Deleuze, συμπεραίνουν πως η επιτήρηση σήμερα αρθρώνεται όπως τα ριζώματα.

«Οι Deleuze και Guattari (1987) περιγράφουν ότι τα «ριζώματα» είναι φυτά που αναπτύσσονται σε επιφανειακές εκτάσεις, μέσω διασυνδεδεμένων κάθετων συστημάτων ριζών. Το ρίζωμα αντιπαραβάλλεται με τα δένδροειδή συστήματα, που είναι εκείνα τα φυτά με μια βαθειά δομή ριζών και τα οποία αναπτύσσονται κατά μήκος των διακλαδώσεων από τον κορμό.»¹⁸⁸

Η ανάπτυξη της επιτήρησης με ριζωματικό τρόπο είναι ένα σημείο σημαντικής διαφοράς με την φουκωική ανάλυση. Η πανοπτική αξονικότητα του βλέμματος αντικαθίσταται από συνεχώς καινούργια παρακλάδια που δρουν ενισχυτικά ως προς το γενικότερο σύστημα. Η καταναγκαστική αξονική λειτουργία του πανοπτικού, και από την πλευρά των επιτηρούμενων που συνεχώς αντικρίζουν τον πύργο, είναι εκείνη που

¹⁸⁷ Mann, S., ό.π., XX, p. 2.

¹⁸⁸ Haggerty, K., Ericson, R., ό.π., 2010, σ. 94-95.

επιτρέπει την αποτελεσματικότητα της εξουσίας και την αναπαραγωγή των ιεραρχικών θέσεων. Ο Foucault, μας επισημαίνει πως ακόμη και αν η πανοπτική μηχανή κλείσει, δεν θα σταθεί σε τίποτα εμπόδιο η λειτουργία τους προς τα έξω.¹⁸⁹

Η ριζωματική επιτήρηση έχει αλλάξει άρδην τον τρόπο λειτουργία της επιτήρησης και τον τρόπο που σκεφτόμαστε γι' αυτή. Οι τεχνολογικές συναρμογές της επιτήρησης υπό τη μορφή ριζώματος, προσδίδουν νέες δυναμικές στην διαδικασία της επιτήρησης, καθιστώντας εφικτό τον έλεγχο των ισχυρών, ακόμη και από τον γενικό πληθυσμό. Τα άτομα πλέον δεν είναι αποκομμένα από τις ροές πληροφορίας και δεδομένων, όπως ήταν οι επιτηρούμενοι στο πανοπτικό.¹⁹⁰ Αντιθέτως μπορούν να αναπτύξουν και επικοινωνιακή δράση. Έτσι η επιτήρηση λαμβάνει μια πληθυντικότητα από διαφορετικές τροχιές. Αυτό σημαίνει πως η επιτήρηση μπορεί να λάβει τροχιές στις οποίες ο καθένας μπορεί να ασκήσει έλεγχο στον οποιοδήποτε, ανεξαρτήτως ιεραρχικής θέσης. Γι' αυτό άλλωστε τα ριζώματα λειτουργούν αντίθετα από τις ιεραρχικές κατασκευές που προήγαγε το πανοπτικό μέσω της ορατότητας.

Παρά το ό,τι οι θεωρητικές προσεγγίσεις των Haggerty & Ericson με εκείνη των Michael, μοιάζουν αρκετά ειδικά στον τρόπο που αντιλαμβάνονται την επιτήρηση ως ετερογενείς συναρμογές, έχουν μια σημαντική διαφορά. Η κατανομή των σχέσεων εξουσίας αντιμετωπίζεται διαφορετικά. Οι στοχαστές της uber-επιτήρησης είναι κατηγορηματικοί ακόμη και όταν οι τεχνολογίες αυτές χρησιμοποιούνται για ευγενείς σκοπούς, όπως είναι η υγεία. Δεν μπορεί να υπάρξει καμιά ισορροπία ή συμμετρία στις σχέσεις εξουσίας, αφού πάντα κάποιος άλλος θα είναι εκείνος που θα έχει τον έλεγχο στην εμφυτευμένη συσκευή.¹⁹¹ Αντίθετα για τους Haggerty και Ericson η ετερογένεια αυτή λειτουργεί αποδομώντας κάθε ιεραρχική δομή.

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως οι οριζόντιες μορφές επιτήρησης απέκτησαν σάρκα με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Δηλαδή διαδικτυακές πλατφόρμες στις οποίες οι εγγεγραμμένοι χρήστες μπορούν να μοιραστούν

¹⁸⁹ Φουκώ, Μ., ό.π., 1976, σ. 265, 273.

¹⁹⁰ Haggerty, K., Ericson, R., ό.π., 2010, σ. 100.

¹⁹¹ το ίδιο, p. 12.

περιεχόμενα με άλλους χρήστες και να επικοινωνήσουν μεταξύ τους.¹⁹² Μια σημαντική διαφορά από το πανοπτικό είναι πως οι χρήστες έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν σε ποια άτομα επιθυμούν να δώσουν πρόσβαση στο περιεχόμενο που δημοσιεύουν. Για τους χρήστες έχει σημασία αυτό, καθώς μπορούν να χτίσουν το δίκτυο τους στη βάση των δικών τους προτιμήσεων. Επομένως η επιτήρηση στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με το δίκτυο του καθενός. Δηλαδή όσο μεγαλύτερο δίκτυο έχει ο χρήστης τόσο περισσότερες επιλογές θα έχει για να επιτηρήσει άλλους χρήστες. Αντίστοιχα, και του ίδιου τις δημοσιεύσεις είναι πιο πιθανόν να τις δουν περισσότερα άτομα.

Το γεγονός πως οι χρήστες μπορούν να καθορίζουν το μέγεθος του δικτύου τους αποτελεί και ένα ακόμη χάσμα με την πανοπτική μεταφορά. Στο πανοπτικό οι κρατούμενοι δεν γνώριζαν από ποιους επιτηρούνται, ενώ στο διαδίκτυο οι χρήστες οι ίδιοι μπορούν να ορίσουν σε ποιων τα βλέμματα θα εκτεθούν. Αποκτούν δηλαδή μια ασύγκριτα μεγάλη συμμετοχή σε σχέση με το πανοπτικό. Έχουν συμμετοχή σε αυτό που ο Bourdieu προσδιορίζει ως κοινωνικό κεφάλαιο. Το κοινωνικό κεφάλαιο, ο Bourdieu το όρισε ως:

«το σύνολο των εν ενεργεία ή των εν δυνάμει πόρων που συνδέονται με την κατοχή ενός δικτύου μόνιμων σχέσεων, περισσότερο ή λιγότερο θεσμοθετημένων, αλληλογνωριμίας και αλληλοαναγνώρισης ή, με άλλα λόγια, με την ένταξη σε μια ομάδα ως σύνολο φορέων που δεν είναι μόνο προικισμένοι με κοινές ιδιότητες (επιδεκτικές να γίνονται αντιληπτές από τον παρατηρητή, από τους άλλους ή από τους ίδιους) αλλά να είναι επίσημους με δεσμούς μόνιμους και χρήσιμους.»¹⁹³

Είναι ένα δίκτυο σχέσεων που αναπτύσσεται, όχι από ανιδιοτέλεια, αλλά επειδή η σύναψη των σχέσεων σκοπεύει στην αποκόμιση ωφελειών για τα ίδια τα άτομα, μέσω

¹⁹² Trottier, D., Lyon, D., “Key features of social media surveillance”, στο Fuchs, C., Boersma, K., Albrechtslund, A., Sandoval, M. (επιμέλ), *Internet and surveillance. The challenges of web 2.0 and social media*, Routledge, 2012, p. 89.

¹⁹³ Μπουρντιέ, Π., *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Παναγιωτόπουλος, Ν., (Επιμέλ), Εκδόσεις Δελφίνι, 1994, σ. 92.

της δικτύωσης με άτομα που έχουν πρόσβαση σε πόρους. Αυτός είναι ο λόγος που ο Bourdieu, εύστοχα, το χαρακτηρίζει ως «στρατηγική κοινωνικής επένδυσης».¹⁹⁴

Η αύξηση του κοινωνικού κεφαλαίου στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης συμβάλλει στην κατασκευή της ταυτότητας. Η αλληλεπίδραση με άλλους χρήστες ενδυναμώνει το δίκτυο εκείνου που παράγει περιεχόμενο. Αναπτύσσεται μια συνεργατική διαμόρφωση της ταυτότητας των ατόμων, όπως αναφέρουν οι Trottier και Lyon.¹⁹⁵ Η διαμόρφωση της ταυτότητας είναι υπό συνεχή επεξεργασία, αφού τα περιεχόμενα των αναρτήσεων ανανεώνονται, η επικοινωνία δηλαδή δεν είναι διάστικτη, αλλά συνεχόμενη και πολυκεντρική. Η επισήμανση ενός ατόμου σε μια φωτογραφία από ένα άλλο άτομο αποκαλύπτει πολλές πληροφορίες σχετικά με τους κοινωνικούς ρόλους που αναλαμβάνει, τις δραστηριότητές του και ταυτόχρονα συνδράμει στη συγκρότηση της ταυτότητας. Τα προφίλ αποτελούν ένα χώρο σύγκλισης πληροφοριών από διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια που εμπλέκονται τα άτομα και είναι εκτεθειμένα στο βλέμμα των άλλων χρηστών.¹⁹⁶ Έτσι, η επιτήρηση μπορεί να περιλαμβάνει τα προσωπικά δεδομένα των χρηστών, δεδομένα επικοινωνίας και διάφορες δραστηριότητες. Όλη αυτή η διεργασία δεν γίνεται εν κρυπτώ και παραβύστω, είναι ατελεύτητη και υπόκειται σε συνεχείς αξιολογήσεις από άλλους χρήστες. Δηλαδή, ο καθένας μπορεί να συνεισφέρει στη διαμόρφωση της ταυτότητας ενός ατόμου, είτε είναι κοντινός του φίλος ή ένας άγνωστος που σχολίασε κάτω από μια ανάρτηση δικιά του παράλληλα με την επιτήρηση που ασκεί..

3.2.2.2 *Επιτήρηση από κάτω*

Ένα από τα πιο σημαντικά πεδία ορατότητας είναι η επιτήρηση από κάτω, δηλαδή ο έλεγχος που ασκείται από τους πολίτες προς τις αρχές, τους θεσμούς, τους πολιτικούς κ.ά. Είναι καταλυτικής σημασίας η μορφή αυτή επιτήρησης καθώς προάγεται η

¹⁹⁴ Το ίδιο, 93.

¹⁹⁵ Fuchs, C., Lyon, D., “Social Media Surveillance”, στο *Handbook of digital politics*, Edward Edgar Publishing, 2015, p. 398.

¹⁹⁶ το ίδιο, 398-402.

διαφάνεια της πολιτικής ζωής. Λειτουργεί ως ένα αντίβαρο στην συγκεντρωτική δύναμη που έχουν οι επιτηρητές, σύμφωνα με τον Jan Fernback.¹⁹⁷ Ωστόσο, αυτή η δυνατότητα δεν είναι καινούργια σύμφωνα με τον Thomas Mathiesen, αλλά υπάρχει ήδη στον Foucault αν και δεν κατονομάζεται.

Ο Foucault στην αρχή του βιβλίου *Επιτήρηση και Τιμωρία* αναφέρει το παράδειγμα του Damiens όπου βασανίστηκε και στη συνέχεια διαμελίστηκε μπροστά στα μάτια πολλών θεατών.¹⁹⁸ Το παράδειγμα αυτό μας καθιστά εναργή τον τρόπο τιμωρίας των καταδίκων και «αυτοπειθάρχισης» των θεατών. Βλέποντας δηλαδή οι θεατές τα δεινά που περνάει ο Damiens, αντιλαμβάνονται πως παρόμοιες τιμωρίες περιμένουν και αυτούς αν δεν είναι υπάκουοι. Κατά τον Foucault, το είδος αυτό τιμωρίας έχει παρέλθει και έχει αντικατασταθεί με ασηπτικές μεθόδους (εγκληματολογία, ευγονική, εκτοπισμός έκφυλων),¹⁹⁹ δηλαδή με τρόπους που δεν έχουν την σωματική σκληρότητα, αλλά εστιάζουν στην ψυχή των ανθρώπων.

Ο Thomas Mathiesen,²⁰⁰ υποστηρίζει πως λαμβάνουν χώρα και οι δυο τύποι επιτήρησης. Κατά τον θεωρητικό παράλληλα με το πανοπτικό αναπτύχθηκε και μια άλλη τροχιά του βλέμματος, το οποίο αποκαλεί ως συνοπτικό (synopticon). Η λέξη αυτή προέρχεται από την πρόθεση *συν-* που σημαίνει «μαζί» και *-οπτικόν* που σχετίζεται, βέβαια, με την όραση. Το συνοπτικό αναφέρεται στη δυνατότητα των πολλών να επιτηρούν τους λίγους.

Κατά τον συγγραφέα ο συνοπτισμός δεν αποτελεί προϊόν των σύγχρονων μορφών τεχνολογίας. Αλλά η εμφάνιση του συνοπτισμού ήταν ταυτόχρονη με το πανοπτικό. Ο Mathiesen υποστηρίζει πως το πανοπτικό και το συνοπτικό εμφανίστηκαν μαζί και αυτό υποδηλώνεται από τρεις παράλληλες τροχιές τους. Η πρώτη τροχιά εκκίνησε από τον 18^ο αιώνα. Σύμφωνα με τον Foucault μεταξύ του 1750 – 1830 αναπτύχθηκε η μοντέρνα φυλακή. Την ίδια περίοδο αρχίζει σιγά-σιγά να

¹⁹⁷ Ferenback J., “Sousveillance: Communities of Resistance to the surveillance environment”, *Telematics and Informatics*, 30, 2013, p. 14.

¹⁹⁸ Φουκώ, Μ., ό.π., 1976, σ. 11 κ.έ.

¹⁹⁹ Φουκώ, Μ., ό.π., 2008, σ. 71.

²⁰⁰ Mathiesen, T., “The viewer society: Michel Foucault’s ‘Panopticon’ revisited”, *Theoretical Criminology: an international journal*, 2, 1997.

διαδίδεται η εφημερίδα σε μεγαλύτερα μήκη και πλάτη χάρις στις ατμομηχανές που χρησιμοποιήθηκαν στα τραίνα και στα πλοία. Η εφημερίδα σε συνδυασμό με όλες τις νέες συνθήκες που ακολούθησαν από την ατμομηχανή, και μετά όπως ήταν η ανάπτυξη του εμπορίου, η διεύρυνση της μεσαίας τάξης κ.α., αναδιαμόρφωσαν τους κοινωνικούς ρόλους των πολιτών. Η δεύτερη τροχιά κατά τον Mathiesen υπογραμμίζει το γεγονός ότι ο Foucault αναγνώρισε τη μορφή του συνοπτικού, ως την *παλαιά* μορφή, αλλά απέτυχε ο Γάλλος στοχαστής να το συνδυάσει με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Επομένως, πρόκειται για δυο μορφές επιτήρησης που είναι το ίδιο παλιές. Υποδηλώνεται έτσι κατά τον Mathiesen, πως το συνοπτικό είναι εφάμιλλης αξίας, ως κέντρο εξουσίας στην κοινωνία, με το πανοπτικό. Τέλος, η τρίτη τροχιά επισημαίνει τη στενή αλληλεπίδραση και ανάπτυξη μεταξύ πανοπτικού και συνοπτικού. Συχνά, κάποιος θεσμός που εκτελεί πανοπτικές λειτουργίες, διαθέτει και συνοπτικές. Ο Mathiesen επικαλείται ως παράδειγμα την τηλεόραση, στο σημείο αυτό μάλιστα αναφέρεται στον Μεγάλο Αδελφό ως την μεταφορά εκείνη στην οποία συγχωνεύονται τόσο το πανοπτικό όσο και το συνοπτικό. Για παράδειγμα οι «έξυπνες» τηλεοράσεις, που συνδέονται με το διαδίκτυο, μπορούν από τη μία να στέλνουν τις τηλεοπτικές μας προτιμήσεις και άλλα δεδομένα σε εταιρείες, ασκώντας δηλαδή επιτήρηση, από την άλλη όμως, και οι τηλεθεατές ασκούν τη συνοπτική τους δραστηριότητα ασκώντας έλεγχο στους λίγους, δηλαδή σε πολιτικούς αλλά και σε πρόσωπα, που θεωρείται πως ανήκουν στον πολιτιστικό χώρο.

Με το συνοπτικό εγκαινιάζεται μια εποχή κατά την οποία όχι μόνο είναι εφικτό οι πολλοί να επιτηρούν τους λίγους, αλλά και το γεγονός πως ο κρατικός πανοπτισμός δεν διαθέτει επί της αρχής το μονοπώλιο. Η δυνατότητα των πολιτών να επιτηρούν τους λίγους, τα μέλη της ελίτ, δημιουργεί ένα αίσθημα διαφάνειας και ελέγχου των δημοσίων προσώπων.²⁰¹

Αξίζει να σταθούμε και σ' ένα ακόμη σημείο, ο Mathiesen έγραψε αυτό το άρθρο για τον συνοπτισμό το 1997, μια εποχή δηλαδή που μέχρι τότε η χρήση του

²⁰¹ Σαματάς, Μ., Για μια Κοινωνιολογία των παρακολουθήσεων: από τον γενικευμένο πανοπτισμό σ' ένα κίνημα αντι-πανοπτισμού, *Εισήγηση για τα πρακτικά του 2^{ου} Συνεδρίου Κοινωνιολογίας που διοργανώθηκε από τον Σύλλογο Ελλήνων Κοινωνιολόγων (ΣΕΚ), Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο ΑΠΘ, 2002, σ. 12-13.*

διαδικτύου δεν ήταν τόσο εξαπλωμένη όσο σήμερα. Βέβαια, είχε αναφερθεί και στο διαδίκτυο ως ένα μέσο που μπορεί να επαυξήσει τις δυνατότητες του συνοπτισμού, όμως υπογράμμιζε την μη εύκολη προσβασιμότητά του και το γεγονός πως επρόκειτο για ανδρική υπόθεση.²⁰² Σήμερα, αυτού του είδους η επιτήρηση με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχει αποκτήσει μεγάλη δυναμική. Υπάρχουν ακόμη και ιστοσελίδες με αποκλειστικό περιεχόμενο τις προσωπικές ζωές των «διάσημων» που στη συνέχεια σχολιάζονται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Πιο αναλυτικά με την επιτήρηση που έχουν τη δυνατότητα να ασκήσουν τα άτομα χρησιμοποιώντας τις νέες τεχνολογίες έχει ασχοληθεί ο Thomas Mann.²⁰³

Υποστηρίζει και εκείνος μια τροχιά της επιτήρησης που εκκινεί από τα κάτω και κατευθύνεται προς τα πάνω. Το *sousveillance*, το οποίο ετυμολογικά είναι μια παραλλαγή του *surveillance*, σημαίνει «επιτήρηση από τα κάτω» και συνιστά μια αντανάκλαση της υπάρχουσας επιτήρησης. Επειδή, υπάρχει αυτή η αλληλουχία στην ανάλυση του Mann, δηλαδή η επιτήρηση προηγείται της επιτήρησης από κάτω, πρέπει πρώτα να προσδιορίσουμε σε τι συνίσταται για τον στοχαστή η επιτήρηση.

Σύμφωνα με τον Mann, η επιτήρηση σήμερα είναι διάχυτη περισσότερο από ποτέ. Μια σημαντική παράμετρος της επιτήρησης από κάτω είναι η χρήση φορητών (wearable) συσκευών.²⁰⁴ Οι φορητές συσκευές εντάσσονται στην «Ανθρωπιστική Νοημοσύνη» (humanistic intelligence), όταν γίνονται «τεχνολογικά προηγμένες και η νοημοσύνη τους ταιριάζει με τον δικό μας βιολογικό εγκέφαλο».²⁰⁵ Η Ανθρωπιστική Νοημοσύνη προκύπτει από τους ανθρώπους που λειτουργούν ως βρόγχοι ανατροφοδότησης και προϋποθέτει την ομαλή και αποτελεσματική συμβίωση

²⁰² Mathiesen, T, ό.π., 1997, p. 224.

²⁰³ Mann, S., Nolan, J., Wellman, B., “Sousveillance: inventing and using wearable computing devices for data collection in surveillance environments”, *Surveillance & Society*, 1(3), 2003.

²⁰⁴ Στα ελληνικά η λέξη μεταφράζεται ως φορητές συσκευές. Ως wearable τεχνολογίες θεωρούνται οι τεχνολογικές συσκευές που μπορούν να «φορεθούν» από τους ανθρώπους και διαθέτουν κάμερες ή αισθητήρες που συνδέονται με τις φορητές συσκευές και δημιουργούν μια κοινή βάση δεδομένων. Συχνά περιλαμβάνει καταγραφή των αθλητικών δραστηριοτήτων (πχ συσκευές/εφαρμογές που καταγράφουν τη διαδρομή που τρέχει κάποιος, με τι ταχύτητα, με τι ρυθμό, πόσες θερμίδες καίει κ.λπ.), της φυσικής κατάστασης (μείωση του βάρους, καταγραφή μυϊκής μάζας κ.ά) καταγραφή ζητημάτων που σχετίζονται με την υγεία (πχ η έμμηνος ρύση, διαβήτη κ.ά).

²⁰⁵ Minsky, M., Kurzweil, R., Mann, S., “The society of intelligence veillance”, In *IEEE ISTAS*, 2013.

ανθρώπου και μηχανής.²⁰⁶ Ωστόσο θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί για το κατά πόσον το ζεύγος αυτό άνθρωπος-μηχανής υφίσταται και είναι πράγματι δυο ξεχωριστές οντότητες. Ο Mann, υποστηρίζει πως οι υπολογιστές που επαυξάνουν την δικιά μας νοημοσύνη, συνιστούν στην πραγματικότητα δεύτερους εγκεφάλους.²⁰⁷

Οι τεχνολογίες αυτές έχουν προκαλέσει μια επανάσταση στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι διαχειρίζονται τόσο τον εαυτό τους, όσο και το κοινωνικό τους περιβάλλον. Υιοθετούν τρεις βασικές λειτουργίες ενσωμάτωσης: *σταθερότητα, επαύξηση και μεσολάβηση*.²⁰⁸ Η πρώτη λειτουργία της σταθερότητας αφορά την αδιάλειπτη λειτουργικότητά τους. Ανά πάσα στιγμή, οι φορητές αυτές συσκευές είναι σε μια συνεχή διαπαφή με τον χρήστη που της χρησιμοποιεί. Βρίσκονται επιπλέον σε ετοιμότητα για να ελέγξουν, όταν τους δοθεί η εντολή. Η δεύτερη λειτουργία αφορά την επαύξηση των αισθήσεων και της νοημοσύνης. Για πρώτη φορά σε τόσο μαζική κλίμακα δίνεται η δυνατότητα στα άτομα να έχουν επίγνωση και μιας άλλης πλευράς του εαυτού τους, που υπό άλλες συνθήκες θα είχαν καταφύγει σε «ειδικούς» που με «ειδικά» εργαλεία θα σχημάτιζαν μια κατά προσέγγιση εικόνα. Σήμερα από τους «ειδικούς», τα άτομα μέσα από τη χρήση πολλαπλών και ειδικών αισθητήρων στις wearable συσκευές, μπορούν να έχουν πιο συχνή μέτρηση, πρόσβαση στη βάση δεδομένων τους, μεταφορά και σύγκριση.²⁰⁹

Η άμεση εξάρτησή και ενσωμάτωση της επιτήρησης σε τεχνολογικές συσκευές, έχει συμβάλλει στη συνεχή παρουσία της στις περισσότερες κοινωνικές πρακτικές. Καθημερινά έρχονται οι άνθρωποι σε επαφή με τεχνολογίες που τους επιτηρούν και είναι «εξαφανισμένες» σε κτήρια, αντικείμενα ακόμη και στα σώματα. Οι έξυπνες συσκευές (έξυπνα τηλέφωνα, έξυπνα ρολόγια κ.λπ) είναι ένα χαρακτηριστικό

²⁰⁶ Mann, S., “Surveillance (Oversight), Sousveillance (Undersight), and Metaveillance (Seeing sight itself), *Humanistic Intelligence Institute. Veillance Foundations*, XX, p. 2-3.

²⁰⁷ Mann, S., “Wearable Computing: Towards Humanistic Intelligence”, *IEEE Intelligent Systems*, 16(3), 2001, p. 100.

²⁰⁸ το ίδιο, p. 100 κ.έ.

²⁰⁹ Mann, S., *ό.π.*, 2003, p. 245.

παράδειγμα ενσωματωμένων τεχνολογιών επιτήρησης που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι.²¹⁰

Η επιτήρηση από κάτω προάγει τον εκδημοκρατισμό στον βαθμό που χρησιμοποιείται για τη βελτίωση του πολιτικού γίνεσθαι. Πρόκειται για μια ειρηνική λύση που σκοπό έχει να εξισορροπήσει την ασυμμετρία μεταξύ των επιτηρητών και των επιτηρουμένων. Σε σύγκριση με την παραδοσιακή επιτήρηση κατά την οποία υπάρχει ανισότητα μεταξύ επιτηρητών και επιτηρουμένων, στην επιτήρηση από κάτω η ανισότητα αυτή αμβλύνεται και προωθείται η ισότητα μεταξύ τους.²¹¹

Αντίθετα με το πανοπτικό που χρησιμοποιήθηκε από την κρατική εξουσία, η επιτήρηση από κάτω αρχικά ήταν ένας τρόπος των πολιτών για να καταγράψουν και δημοσιοποιήσουν τις αυθαιρεσίες της αστυνομίας. Το πιο κλασικό παράδειγμα που αναφέρεται είναι ένα ερασιτεχνικό βίντεο που τραβήχτηκε από κάποιον περαστικό τουρίστα το 1991 και φαίνεται ένας αστυνομικός που κακοποιεί τον Rodney King, έναν Αφροαμερικάνο οδηγό ταξί.²¹² Σήμερα, ωστόσο, η καταγραφή και η δημοσίευση παρόμοιων περιστατικών είναι πολύ πιο εύκολη με τα κινητά τηλέφωνα και μπορεί να έχει σοβαρές επιπτώσεις. Επίσης, δεν περιορίζεται μόνο σε αστυνομικές αυθαιρεσίες. Τα τρομοκρατικά χτυπήματα στη Γαλλία, οι βιαιοπραγίες σε πολιτείες των ΗΠΑ κατά Αφροαμερικανών, ακόμη και παρατηρητήρια πολιτών κατά του ρατσισμού, του εθνικισμού κ.ά., δίνουν μια διαφορετική χροιά στον τρόπο που θα τα κατανοούσαμε τα γεγονότα αν στηριζόμασταν μόνο στην δημοσιογραφική ανταπόκριση. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης συμβάλλουν καθημερινά σε αυτού του είδους την επιτήρηση, καλύπτοντας τις περισσότερες πτυχές της πολιτικής ζωής.

Μέσα από αυτή τη δυνατότητα ανοίγεται ένας νέος δρόμος για το πολιτικό γίνεσθαι σε παγκόσμια κλίμακα. Αυτό φάνηκε ιδιαίτερα με την πλατφόρμα WikiLeaks του Jullan Assange. Μια ηλεκτρονική πλατφόρμα που συλλέγει

²¹⁰ Mann, S., Nolan, J., Wellman, B., ό.π., 2003, p.332.

²¹¹ το ίδιο, p. 333.

²¹² Bollier, D., “Using Sousveillance to Defend the Commons”, *David Bollier*, 2008, url. <http://bollier.org/blog/using-sousveillance-defend-commons>.

πληροφορίες που αφορούν τις δραστηριότητες κρατών και επιχειρήσεων.²¹³ Οι πολίτες με τον πλούτο πληροφορίας που υπάρχει στο διαδίκτυο μπορούν να ελέγχουν τα λεγόμενα και τα πεπραγμένα των πολιτικών και αυτών οι οποίοι έχουν δύναμη επιρροής στην πολιτική. Οι ίδιοι οι πολιτικοί βρίσκονται συνεχώς στο κυκλώνα των συζητήσεων ή των συνθημάτων στα status των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Για παράδειγμα μια οργανωμένη μορφή πολιτικού ελέγχου που αξίζει να αναφερθεί ως ενδεικτικό παράδειγμα είναι η διαδικτυακή πλατφόρμα FullFact (fullfact.org/), η οποία ελέγχει τα λεγόμενα των πολιτικών και δημοσιεύει τις παραπληροφορήσεις και τα ψεύδη.

Η παραπάνω χρήση, ίσως, δημιουργήσει την εντύπωση πως η επιτήρηση από κάτω έρχεται για να αναχαιτίσει την επιτήρηση ή ακόμη και για να την εξαλείψει. Ωστόσο κάτι τέτοιο δεν μπορεί να υποστηριχθεί, δεν συνιστά μια μορφή αντι-επιτήρησης, γιατί ένα άτομο μπορεί να είναι μέρος και των δυο ειδών επιτήρησης. Ένας χρήστης του διαδικτύου μπορεί να εμπλέκεται σε πολλαπλά επίπεδα ορατότητας ταυτόχρονα, δηλαδή να επιτηρεί την κυβέρνηση, τους πολιτικούς, άλλους χρήστες και την ίδια στιγμή να γίνεται ο ίδιος αντικείμενο επιτήρησης. Η επιτήρηση από κάτω δεν έχει κατασταλτικό χαρακτήρα, δηλαδή δεν λειτουργεί αποκλείοντας την επιτήρηση που υφίστανται οι πολίτες, αλλά μάλλον κάνει περισσότερο ορατή τη τελευταία. Με αυτόν τον τρόπο οι πολίτες μπορούν να «δουν» οι ίδιοι τους επιτηρητές τους.²¹⁴ Τηρουμένων των αναλογιών θα ήταν σαν ο πύργος του πανοπτικού να είχε διάφανα τζάμια. Οι επιτηρούμενοι όχι μόνο θα μπορούσαν να βλέπουν πότε γίνονται αντικείμενα επιτήρησης, αλλά ταυτόχρονα και να καταγράφουν τους επιτηρητές.

Η επιτήρηση από κάτω δεν χρησιμοποιείται έχοντας μόνο ένα χαρακτήρα διαμαρτυρίας, αλλά επιπροσθέτως λειτουργεί κυρίως ως ένας μηχανισμός ουδέτερης ανατροφοδότησης. Δημοσιοποιούνται όχι μόνο τα αρνητικά γεγονότα, αλλά και τα θετικά, όπως όταν ένας αστυνομικός αγόρασε ένα ζευγάρι παπούτσια σ' έναν άστεγο στη Νέα Υόρκη. Η φωτογραφία τραβήχτηκε και δημοσιεύτηκε στη σελίδα του NYPD

²¹³ Andrejevic, M., “WikiLeaks, Surveillance, and Transparency”, *International Journal of Communication*, 8, 2014, p. 2.

²¹⁴ Ferenback, J., “Sousveillance: Communities of resistance to the surveillance environment”, *Telematics and Informatics*, 30, 2013, p. 14.

στο Facebook, λαμβάνοντας πολλά εγκωμιαστικά σχόλια από πολίτες, ενθαρρύνοντας τέτοιες ευαισθησίες και δράσεις να είναι πιο συχνές.²¹⁵

Επομένως, όταν υπάρχει αμοιβαιότητα στην επιτήρηση μεταξύ των επιτηρητών και των επιτηρουμένων τότε υπάρχει μια ισοδύναμη επιτήρηση (*equiveillance*) ενώ σε αντίθετη περίπτωση ισχύει μια μη ισοδύναμη επιτήρηση (*inequivellance*).²¹⁶ Ο Mann, έχει χαρτογραφήσει τις επιτηρήσεις που είναι δυνατόν να παρουσιαστούν και δείχνει πως συσχετίζονται μέσω ενός διαγράμματος. Προκειμένου να μπορέσουμε να αντιληφθούμε τους συσχετισμούς, δίνονται σύντομοι ορισμοί σε είδη επιτήρησης που ο στοχαστής διακρίνει και δεν έχουν αναφερθεί μέχρις αυτό το σημείο της εργασίας: επιτήρηση (*veillance*), είναι η χρήσιμη και απαραίτητη παρακολούθηση με την οποία οι κοινωνίες ελέγχουν τα άτομα με σκοπό την παροχή δικαιωμάτων· Αντιεπιτήρηση (*counterveillance*), είναι οι τεχνολογίες και εφαρμογές που έχουν αναπτυχθεί για να εντοπίζουν και να καταστρέφουν τις υποδομές επιτήρησης (πχ το «τύφλωμα» των CCTV από διάφορες ομάδες)· Μονομερής επιτήρηση (*Univeillance*), ανήκει στο ένα από τα δυο είδη *inequivellance* και σημαίνει την καταγραφή τηλεφωνικών συζητήσεων με την συγκατάθεση ενός μόνο από τα συμβαλλόμενα μέρη.²¹⁷ Τέλος, υπάρχει η Μακτοναλοποιημένη επιτήρηση (*McVeillance*), ο όρος αυτός προέρχεται από την μακτοναλοποίηση της κοινωνίας που ανέπτυξε ο George Ritzer,²¹⁸ για να περιγράψει την κατάσταση στην οποία οι αρχές που επικρατούν στα εστιατόρια γρήγορου φαγητού επικρατούν και σε άλλα κοινωνικά πεδία. Ο Steve Mann, με τον όρο μακτοναλοποιημένη επιτήρηση προσδιορίζει την εγκατάσταση και χρήση καμερών, που ελέγχουν όλους τους ανθρώπους που βρίσκονται στην εμβέλεια τους, αλλά απαγορεύουν στα ίδια τα άτομα να κάνουν χρήση των δικών τους καμερών. Δηλαδή υπάρχει μια ηγεμονία των επίσημων μηχανισμών επιτήρησης από τα πάνω που είναι σχεδόν αδύνατον να ανατραπεί. Αναφέρεται δηλαδή σε μια μονοπωλιακή επιτήρηση

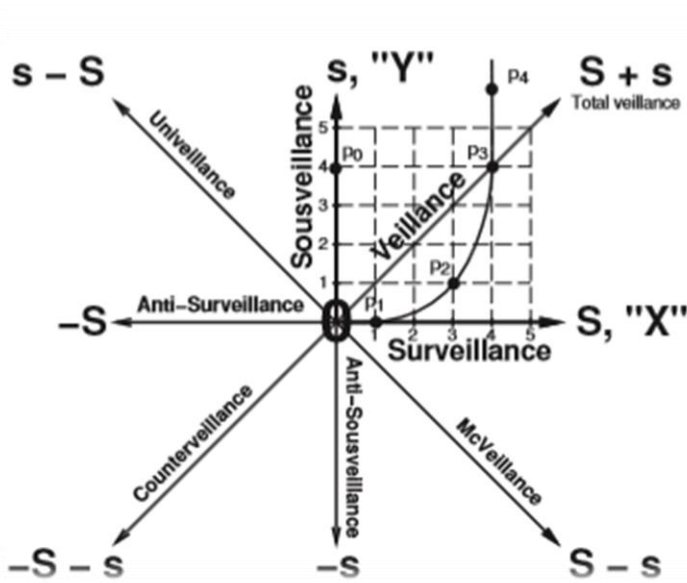
²¹⁵ Mann, S., “Veillance and reciprocal transparency: surveillance versus sousveillance, AR Glass, Lifelogging and wearable computing” *IEEE*, 2013, p. 5.

²¹⁶ Mann, S., Ferenbok, J., “New media and the power politics of sousveillance in a surveillance-dominated world, *Surveillance & Society*, 11(1/2), p. 26.

²¹⁷ Mann, S., ό.π., 2013, p. 7.

²¹⁸ Ritzer, G., *The McDonaldization of Society*, Calif Pine Forge Press, Los Angeles, 2008.

που όχι μόνο κυριαρχεί, αλλά φροντίζει να αποτρέψει εναλλακτικές επιτηρήσεις, όπως είναι η επιτήρηση από κάτω.²¹⁹ Ενώ δηλαδή η επιτήρηση από πάνω είναι επιβεβλημένη, η επιτήρηση των πολιτών απαγορεύεται. Το πιο κοινό παράδειγμα είναι η λήψη φωτογραφιών στα στρατόπεδα που απαγορεύεται, όμως η πρακτική αυτή εφαρμόζεται και σε μη κρατικούς χώρους, όπως χώροι εστίασης κ.ά.

Εικόνα 1²²⁰

Γίνεται σαφές πως το sousveillance, δεν αφορά μόνο τους τρόπους με τους οποίους οι πολίτες επιτηρούν τις αρχές, τους πολιτικούς κοκ. Οι αναλύσεις των Mathiesen και Mann, ίσως να φαίνονται πως είναι ίδιες, αλλά αυτό συμβαίνει μόνο σ' ένα πρώτο επιφανειακό επίπεδο. Η διαφοροποίηση με το συνοπτικό εντοπίζεται τόσο στην δομή και ακολούθως στις δράσεις των χρηστών. Στην πρώτη περίπτωση, θυμίζουμε πώς υποστηρίχθηκε μια παράλληλη ανάπτυξη με το πανοπτικό, ενώ η επιτήρηση από τα κάτω είναι μια αντανάκλαση της διάχυτης της επιτήρησης, δηλαδή θα λέγαμε είναι μια διαδικασία που έπεται της επιτήρησης. Η αντανάκλαση αυτή

²¹⁹ Mann, S., "Mc Veillance: How McDonalidized surveillance creates a monopoly on sight that chills AR and smartphone development", *WearTech*, 2012, url. <http://wearcam.org/McVeillance.htm>.

²²⁰ Mann, S., ό.π., 2013, p. 6.

μετασχηματίζεται σε επιτήρηση από κάτω «όταν τ' άτομα χρησιμοποιώντας εργαλεία παρατηρούν τους οργανωτικούς επιτηρητές».²²¹ Ο Mann, αναφέροντας τα εργαλεία, εν προκειμένω αναφέρεται σε ηλεκτρονικές συσκευές που συνδέονται με το διαδίκτυο και συμβάλλουν με καταλυτικό τρόπο στις δυνατότητες των ανθρώπων να μην είναι μόνο επιτηρούμενοι, αλλά και επιτηρητές. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως η επιτήρηση από κάτω (*sousveillance*), του Mann, δεν είναι δεδομένη και αυτονόητη, αντιθέτως προϋποθέτει και κινητοποίηση αλλά και τεχνογνωσία των ατόμων. Αντίθετα, η ανάλυση του Mathiesen, δίνει περισσότερη σημασία στην επιτήρηση και τον συνοπτισμό ως κοινωνικές διεργασίες που εμφανίστηκαν με την έλευση των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης, εκκινώντας από την εφημερίδα ως την τηλεόραση.²²²

²²¹ Mann, S., Nolan, J., Wellman, B., “Sousveillance: inventing and using wearable computing devices for data collection in surveillance environments”, *Surveillance & Society*, 1(3), 2003, p. 333.

²²² Mathiesen, ό.π., 1997, p. 219.

4. ΑΣΦΑΛΕΙΑ – ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ

Η επιτήρηση αναδείχθηκε από τις δυτικές κυβερνήσεις ως ένα μέσο επίτευξης της ασφάλειας. Στο παρόν κεφάλαιο θα αναδείξουμε τους τρόπους με τους οποίους η επιτήρηση συνυφαίνεται με την ασφάλεια και ταυτόχρονα αυξάνει την ανασφάλεια που αισθάνονται οι πολίτες. Η τρομοκρατική επίθεση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου του 2001 αποτελεί ορόσημο τόσο για την αντίληψη της ασφάλειας που κλονίστηκε όσο και για το αίτημα της αποτελεσματικότερης επιτήρησης των υπόπτων για τρομοκρατία σε παγκόσμιο επίπεδο.

Το αίσθημα της ανασφάλειας, το οποίο αυξήθηκε στους πολίτες δεν προερχόταν από την έλλειψη προστασίας —άλλωστε κανείς δεν θα μπορούσε να ισχυριστεί κάτι τέτοιο σε στρατιωτικό επίπεδο για τις ΗΠΑ— αλλά οφειλόταν στο ότι το περιεχόμενο της έγινε εξαιρετικά ασαφές σύμφωνα με τον Castells.²²³ Προκειμένου να κατανοήσουμε πως η επιτήρηση έγινε βαρύνουσας σημασίας ζήτημα για τις δυτικές κοινωνίες, κρίνεται αναγκαίο πρώτα να αναλύσουμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε.

Μετά την 11^η Σεπτεμβρίου, οι μηχανισμοί επιτήρησης ανέλαβαν έναν σημαντικό ρόλο ειδικά στις ΗΠΑ, δηλαδή να λειτουργήσουν ως εγγυητές της ασφάλειας. Οι σύγχρονες κοινωνίες για τον Lyon ήταν πάντα κοινωνίες της επιτήρησης, απλώς μετά την 11^η Σεπτεμβρίου επιταχύνθηκαν οι διαδικασίες.²²⁴ Παρά τους εκτεταμένους μηχανισμούς που αφειδώς εγκαθίστανται σε όλο τον πλανήτη, εξακολουθούν οι άνθρωποι να αισθάνονται το ίδιο ανασφαλείς —αν όχι περισσότερο. Πώς ενώ λαμβάνονται τόσα μέτρα ασφάλειας εντείνεται ακόμη περισσότερο τελικά η ανασφάλεια;

²²³ Μπάουμαν, Ζ., *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, Γεωργιάς Κ. (μετάφρ.), Εκδόσεις Μεταίχμιο, 2009, σ. 100.

²²⁴ Lyon, D., “Προβάλλοντας Αντίσταση στην Παρακολούθηση», στο Σαματάς, Μ. (επιμέλ), *Όψεις της Νέας Παρακολούθησης. Διεθνείς και Ελληνικές Προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2010, σ. 111.

Το 2013 ο Edward Snowden, πρώην υπάλληλος της NSA και της CIA, προέβη σε αποκαλύψεις που άλλαξαν εντελώς την αντίληψη που είχαμε για την επιτήρηση ως τότε. Πρόκειται για μια πρωτόγνωρη εμβέλεια και τεχνική πολυπλοκότητα των συστημάτων που χρησιμοποίησαν οι αμερικάνικες μυστικές υπηρεσίες συμμαχώντας με εταιρείες τηλεπικοινωνιών και αμερικανικούς κολοσσούς στο διαδίκτυο όπως είναι η Google, το Skype, Apple κ.ά. με σκοπό τη μαζική επιτήρηση πολιτών. Ακόμη και τώρα δεν έχει ξεκαθαρίσει αν επρόκειτο για συνεργασία των εταιρειών με την NSA ή για πρακτικές εξαναγκασμού και υποκλοπών από την τελευταία. Σε κάθε περίπτωση η NSA είχε φροντίσει να εξασφαλίσει δικαστικά τις εταιρείες με το νόμο FAA, όπου θα τους δινόταν ρητή νομική ασυλία για τη μαζική επιτήρηση. Είναι γεγονός πάντως πως εκατομμύρια χρήστες του διαδικτύου έγιναν αντικείμενα εκτεταμένης επιτήρησης από την NSA, χωρίς να έχουν κατηγορηθεί για κάποιο αδίκημα.²²⁵ Δηλαδή, οι μηχανισμοί επιτήρησης δεν περιορίστηκαν σε εχθρικές χώρες και σε μεμονωμένα άτομα που είχαν θεωρηθεί ύποπτα, αλλά με το πρόσχημα της ασφάλειας και την πρόληψη ενδεχόμενων τρομοκρατικών χτυπημάτων συμπεριλήφθηκαν ολόκληροι πληθυσμοί.

Πρόκειται για μια σχέση μεταξύ της πειθαρχίας και της ασφάλειας, την οποία ο Foucault, απέτυχε να αναγνωρίσει κατά τους Bauman και Lyon.²²⁶ Βέβαια, θα μπορούσαμε να αντιτείνουμε πως μπορεί ο Foucault να μην κατονομάζει την ασφάλεια, αλλά δεν υπονοείται αυτό όταν η πειθαρχία πραγματοποιείται σε περίφρακτους και ελεγχόμενους χώρους; Ίσως δεν υπήρχε ανάγκη να γίνει ιδιαίτερος λόγος για την ασφάλεια, επειδή ακριβώς μπορούσαν να οριοθετηθούν οι «κίνδυνοι».

Σ' ένα ρευστό περιβάλλον που οι κίνδυνοι είναι εντελώς αόριστοι και θολοί, φυσικό επόμενο είναι η ασφάλεια να είναι ένα σημαντικό διακύβευμα. Ο David Lyon,²²⁷ διαπιστώνει πως μετά το τρομοκρατικό χτύπημα στις ΗΠΑ, οι κοινωνίες έγιναν περισσότερο ασταθείς και ο φόβος των πολιτών αυξήθηκε. Ως το φάρμακο που θα άμβλυne το πρόβλημα της ανασφάλειας οι δυτικές κοινωνίες προήγαγαν την ακόμη μεγαλύτερη επιτήρηση. Αυτό συνιστά το σημείο εκείνο στο οποίο αναπτύχθηκαν και

²²⁵ Περισσότερα βλ. Χαρντινγκ, Λ., *Φάκελος Σνόουντεν. Η ιστορία του No1 καταζητούμενου ανθρώπου στον κόσμο*, Καλοκύρης, Α. (μετάφρ.), Εκδόσεις Καστανιώτη, 2014, χωρίς αρίθμηση σελίδων.

²²⁶ Bauman, Z., Lyon, D., ό.π., 2013, p. 11.

²²⁷ Lyon, D., ό.π., 2004, p. 144.

νομιμοποιήθηκαν πολλές και διαφορετικές μορφές επιτήρησης ανάλογες του βαθμού της τεχνολογικής εξέλιξης. Μελετητές όπως ο Wood, αναφέρονται σε «τεχνολογική μετανάστευση» των τεχνολογιών επιτήρησης από τον στρατό. Η χρήση τους αποσκοπεί στη συλλογή και ταξινόμηση πληροφοριών που θα συμβάλλουν στην πρόβλεψη ρίσκων και κινδύνων.²²⁸ Τα κράτη έτσι έχουν ψηφιοποιήσει τις βάσεις δεδομένων τους και τις μοιράζονται μεταξύ τους με σκοπό την τήρηση της ασφάλειας σε κρατικό και διακρατικό επίπεδο.

Ο Didier Bigo,²²⁹ εντάσσεται στο πανοπτικό ρεύμα και επισημαίνει πως η εκτεταμένη επιτήρηση συνδέεται με την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης. Η ανασφάλεια που βιώνουν οι άνθρωποι παγκοσμίως είναι απόρροια της ιδέας που κατάφεραν οι ΗΠΑ και οι σύμμαχοι τους να δημιουργήσουν: ότι υπάρχει δηλαδή η ανάγκη για μια παγκόσμια ασφάλεια.²³⁰ Χρησιμοποιεί τον όρο *banopticon* για να υπογραμμίσει πως οι ζώνες επιτήρησης και αποκλεισμού αφορούν μικρές μειονοτικές ομάδες και όχι ολόκληρους πληθυσμούς. Οι πανοπτικοί μηχανισμοί είναι πλέον μετατοπισμένοι στο περιθώριο, όπως είναι οι φυλακές, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης κ.ά..²³¹ Αυτό πρακτικά σημαίνει πως οι μηχανισμοί επιτήρησης δεν λειτουργούν για όλους στον ίδιο βαθμό. Μια μικρή ομάδα ανθρώπων τίθεται υπό επιτήρηση, καθώς θεωρούνται ύποπτοι για μελλοντική επιβλαβή συμπεριφορά.

Φυσικά, ο προσδιορισμός των εχθρών είναι μια κατεξοχήν πολιτική πράξη, η οποία επικυρώνει την κυριαρχία σε αυτούς που μπορούν να ορίσουν τους εχθρούς και την κατάσταση έκτακτης ανάγκης.²³² Το καθεστώς αυτό διαιώνίζεται με το πρόσχημα της ανάγκης για ασφάλεια. Η ιδέα αυτή αναφέρθηκε πρώτα από τον Carl Schmitt και

²²⁸ Wood, D., & Webster, C., “Living in surveillance societies: the normalization of surveillance in Europe and the Threat of Britain’s Bad example”, *Journal of contemporary European Research*, 5(2), 2009, p. 260.

²²⁹ Bigo, D., “Globalized (in)security: the field and the Ban-opticon, in Bigo, D., & Tsoukala, A., (eds), *Terror, insecurity and Liberty. Iliberal practices of liberal regimes after 9/11*, Routledge, 2008, p. 5-49

²³⁰ το ίδιο, p. 5-6.

²³¹ Bauman, Z., & Lyon, D., ό.π., 2013 p. 52.

²³² Σμιτ, Κ., *Η έννοια του πολιτικού*, Λαβράνου, Αλ. (μετάφρ), Εκδόσεις Κριτική, 1988

στη συνέχεια ο Giorgio Agamben²³³ ήταν εκείνος που την μετέφερε στη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα. Η κατάσταση εκτάκτου ανάγκης ή κατάσταση εξαίρεσης αναφέρεται σε περιπτώσεις που γίνεται αναστολή των συνταγματικών δικαιών, για να λάβουν ισχύ νόμου ρυθμίσεις και κανόνες που κανονικά δεν θα επιτρεπόταν από το δίκαιο. Ο Agamben, ισχυρίζεται πως η κατάσταση εξαίρεσης συνιστά έναν μόνιμο μηχανισμό διακυβέρνησης των εθνών-κρατών.

Κατανοούμε καλύτερα γιατί όταν ο Bigo υποστηρίζει πως το banopticon στοχεύει στους μη φυσιολογικούς είναι τρομακτικά σαφής μέσα στην ασάφεια που μπορεί να κρύβει ο δυισμός «φυσιολογικός – μη φυσιολογικός».²³⁴ Για να γίνουμε πιο σαφείς, το γεγονός πως μπορεί κάποιος να μην είναι μέρος αυτής της μειονοτικής ομάδας που τίθεται υπό επιτήρηση σήμερα, δεν σημαίνει πως δεν θα γίνει αύριο. Και αυτό συμβαίνει, γιατί όπως εύγλωττα επισημαίνει ο Giorgio Agamben, η γραμμή που οριοθετεί τη ζωή από τον θάνατο είναι εξαιρετικά κινούμενη δίνοντας περισσότερη δύναμη στους κυρίαρχους να επεμβαίνουν σε ολοένα και περισσότερο κοινωνικές πρακτικές.²³⁵ Τον παραπάνω προβληματισμό καταθέτει και ο Ignacio Ramonet, σύμφωνα με τον οποίο πρέπει να σκεφτούμε σοβαρά τι θα γίνει αν αυτοί οι μηχανισμοί επιτήρησης πέσουν στα χέρια μιας ενδεχόμενης ακροδεξιάς κυβέρνησης.

Έτσι, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε ότι η επιτήρηση που αποσκοπεί στην επίτευξη της κοινωνικής ασφάλειας παράγει δυο αντιφατικά αποτελέσματα. Από τη μία, οι πολίτες αισθάνονται φόβο μήπως η επιτήρηση αυτή λειτουργήσει περιορίζοντας τις ελευθερίες τους και παραβιάζοντας την ιδιωτική τους ζωή. Από την άλλη, οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται, πως η επιτήρηση συνιστά και έναν τρόπο πρόληψης επιβλαβών καταστάσεων.

²³³ Agamben, G., *Κατάσταση εξαίρεσης. Όταν η «έκτακτη ανάγκη» μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα*, Οικονομίδου, Μ. (μετάφρ.), Εκδόσεις Πατάκη, 2007.

²³⁴ Bigo, D., *ό.π.*, 2008, p. 39.

²³⁵ Agamben, G., *Homo Sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, Τσιαμούρας Π. (μετάφρ.), Εκδόσεις Scripta, 2005, σ. 194

5. ΙΔΙΩΤΙΚΟΤΗΤΑ

Το αίσθημα της ανασφάλειας που αναφέραμε παραπάνω οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ανησυχία των πολιτών για τα προσωπικά τους δεδομένα. Οι αποκαλύψεις του Snowden προκάλεσαν έκπληξη και έγιναν αφορμή για πολλές συζητήσεις σε παγκόσμια διάσταση, γιατί προσωπικά δεδομένα πολιτών συλλέχθηκαν χωρίς τη θέλησή τους από τις μυστικές υπηρεσίες μέσω προγραμμάτων όπως το XKeyscore και το PRISM.²³⁶ Ανέκυψαν έτσι σοβαρά ζητήματα για την ιδιωτικότητα και την προστασία των προσωπικών δεδομένων.²³⁷ Σε αυτό, το τελευταίο, κεφάλαιο θα αποπειραθούμε να διερευνήσουμε πώς εμπλέκονται οι μηχανισμοί επιτήρησης σε ζητήματα ιδιωτικότητας.

Αρχικά θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ότι οι πληροφορίες που γίνονται στόχος επιτήρησης μπορούν να χωριστούν σε δυο κατηγορίες: τα δεδομένα και τα μεταδεδομένα. Η πρώτη αφορά τα δεδομένα, δηλαδή πληροφορίες όπως μηνύματα, emails, φωτογραφίες κ.ά.. Η δεύτερη κατηγορία είναι τα μεταδεδομένα, δηλαδή πληροφορίες που σχετίζονται με τα δεδομένα και δεν ελέγχονται από τον ίδιο χρήστη. Αφορούν μια διαδικασία επικοινωνίας, όπως για παράδειγμα ο χρόνος, η συχνότητα, η γεωγραφική τοποθεσία ανταλλαγής ηλεκτρονικών μηνυμάτων.²³⁸

Τα μεταδεδομένα μπορεί να φαίνονται ήσσονος σημασίας σε σχέση με το περιεχόμενο ενός μηνύματος, ωστόσο κάτι τέτοιο ίσως είναι παραπλανητικό. Τα μεταδεδομένα είναι εξίσου κρίσιμα στην επιτήρηση με τα δεδομένα καθώς «δείχνουν τις διασυνδέσεις μας, τις πολιτικές μας πεποιθήσεις και τις πραγματικές μας δραστηριότητες.»²³⁹ Πόσο συχνά δηλαδή κάποιος επικοινωνεί ή ανταλλάσσει περιεχόμενο με κάποιους άλλους και φυσικά ποιοί είναι αυτοί οι άλλοι.

²³⁶ Lyon, D., “The Snowden stakes: Challenges for understanding surveillance today”, *Surveillance & Society*, 13(2), p. 140.

²³⁷ Bauman, Z., ό.π., 2014, p. 131.

²³⁸ Bauman, Z., ό.π., 2014, p. 123.

²³⁹ Σνόουντεν: Νέες προειδοποιήσεις για τις παρακολουθήσεις, *Ελευθεροτυπία*, 6 Απριλίου 2014, url. <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=424657>.

Οι υπηρεσίες συλλέγοντας τα δεδομένα και τα μεταδεδομένα μπορούν να αναζητήσουν σχεδόν τα πάντα για τον οποιοδήποτε βρεθεί στο στόχαστρό τους χωρίς να είναι αναγκασμένοι να αιτιολογήσουν την απόφασή τους αυτή.²⁴⁰ Τίθεται επομένως το ερώτημα τι είναι ιδιωτικότητα στο διαδίκτυο και πώς μπορούμε να την προστατέψουμε.

Παρά το ό,τι μπορούμε εύκολα να επισημάνουμε πως η επιτήρηση εγείρει ζητήματα ιδιωτικότητας, εντούτοις το περιεχόμενο της καθίσταται ασαφές. Είναι μια ευμετάβλητη έννοια η ιδιωτικότητα που υπόκεινται στις ιστορικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες.²⁴¹ Η προστασία των προσωπικών δεδομένων σ' έναν κόσμο που περιβάλλεται από συνεχείς ροές πληροφορίας και επιτήρησης καθιστά αδύνατη την προσέγγιση με παλαιούς όρους.²⁴² Έτσι υπάρχει ένας πλούτος διαφορετικών προσεγγίσεων για την ιδιωτικότητα, ορισμένοι μάλιστα θεωρούν πως οι αλλαγές είναι τόσο ριζικές ώστε δεν υπάρχει η ιδιωτικότητα. Ο πρώην CEO της Sun Microsystems, Scott McNeally είναι κατηγορηματικός «η ιδιωτικότητα είναι νεκρή. Ξεπεράστε το». Μια φράση που έχει δεχτεί τα πυρά για την παραίνεση του να το ξεπεράσουμε. Ο Stephen Mannes,²⁴³ υπογραμμίζει πως το ζήτημα δεν είναι να το ξεπεράσουμε, αλλά να απαιτήσουμε σαφείς κανόνες που θα προστατεύεται η ιδιωτικότητα μας.

Στη βιβλιογραφία για την προστασία των προσωπικών δεδομένων στο διαδίκτυο υπάρχει και η έννοια της πληροφοριακής ιδιωτικότητας (informational privacy). Στην πληροφοριακή ιδιωτικότητα εντάσσονται δεδομένα που αφορούν τις καθημερινές δραστηριότητες των ατόμων, στη προσωπική τους ζωή, στις οικονομικές

²⁴⁰ «Οι αποθηκευτικές δυνατότητες των συστημάτων αυξάνονται κάθε χρόνο σταθερά και μάλιστα εκθετικά μέχρι του σημείου όπου... δεν χρειάζεται να έχεις κάνει κάτι κακό. Δεν έχεις παρά να θεωρηθείς ύποπτος από κάποιον, ακόμη και εξαιτίας μιας λάθους κλήσης. Κατόπιν χρησιμοποιούν το σύστημα για να πάνε πίσω στο χρόνο και να εξεταστούν εξονυχιστικά κάθε απόφαση που πήρε ποτέ σου, κάθε φίλο με τον οποίο συζήτησες το στιδήποτε» Περισσότερα Βλ. Χάρντινγκ, Λ., όπ.π. 2014.

²⁴¹ Lyon, D., “Surveillance power and everyday life”, στο Avgerou, C., et. al. *The Oxford Handbook of Information and Communication*, 2009, p. 20.

²⁴² Lyon, D., “Surveillance studies: understanding visibility, mobility and the phenetic fix, *Surveillance & Society*, 1(1), p. 3.

²⁴³ Mannes, S., “Full disclosure: Private Lives? Not Ours!”, *Computer World*, 1 May 2000, url. https://www.computerworld.com.au/article/20046/full_disclosure_private_lives_ours/.

συναλλαγές, στο ιστορικό υγείας κ.ά. Ο Herman Tavaní,²⁴⁴ υποστηρίζει πως μπορούν να διακριθούν δυο θεωρητικοί προσανατολισμοί στην πληροφοριακή ιδιωτικότητα. Από τη μία βρίσκονται οι θεωρίες της περιορισμένης πρόσβασης και από την άλλη οι θεωρίες του ελέγχου.

Οι θεωρίες της περιορισμένης πρόσβασης υποστηρίζουν πως τα άτομα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να προστατεύουν, όποτε το κρίνουν, τις προσωπικές τους πληροφορίες από την πρόσβαση τρίτων.²⁴⁵ Η προσέγγιση αυτή παραγνωρίζει πως οι πληροφορίες που αφορούν εμάς, συχνά δεν είναι αναρτημένες από εμάς τους ίδιους. Προσωπικά δεδομένα και στοιχεία, για παράδειγμα, όλων όσων ασχολούνται στον δημόσιο τομέα μπορούν να εντοπιστούν μέσω του «Δι@γεια». Επομένως, πώς θα μπορούσαν να δημιουργηθούν ζώνες ιδιωτικότητας;

Το κενό αυτό έρχεται να το καλύψει ως ένα σημείο η «θεωρία του ελέγχου». Έτσι, η ιδιωτικότητα προσεγγίζεται ως το δικαίωμα του ατόμου να έχει τόσο τον έλεγχο στις πληροφορίες που το αφορούν, όσο και να ορίζει εκείνος σε ποιους θα δίνεται η πρόσβαση. Ο Alain Westin²⁴⁶ αναφέρει σχετικά

«τα άτομα ή ομάδες ή οι θεσμοί να έχουν το δικαίωμα ελέγχου, επεξεργασίας, διαχείρισης και διαγραφής πληροφοριών που τους αφορούν, και να αποφασίζουν πότε και σε ποιον βαθμό οι πληροφορίες αυτές θα είναι προσβάσιμες σε άλλους»

Μια τέτοια προσέγγιση αυτοκαθορισμού της ιδιωτικότητας προκαλεί περισσότερη σύγχυση, κατά τον Felix Stalder²⁴⁷ καθώς συνιστά έναν πολύ αυστηρό ορισμό της ιδιωτικότητας, ο οποίος γίνεται αντιληπτός ως «πληροφοριακός αυτοκαθορισμός.» Αφήνεται, έτσι, ανοιχτό το περιεχόμενο του ορισμού της ιδιωτικότητας στο κάθε άτομο ξεχωριστά. Ο πληροφοριακός αυτοκαθορισμός σημαίνει πως το κάθε άτομο είναι

²⁴⁴ Tavaní, H., “Informational Privacy: Concepts Theories and Controversies, στο Himma, K., Tavaní, H., *The Handbook of information and computer ethics*, John Willes & Sons, 2008, p. 141-143.

²⁴⁵ το ίδιο, p.141.

²⁴⁶ Westin, A., *Privacy and Freedom*, Atheneum, New York, 1967, p. 7.

²⁴⁷ Stalder, F., “Opinion. Privacy is not the Antidote of Surveillance”, *Surveillance & Society*, 1(1), 2002, p. 120-124.

αρμόδιο να ορίσει ως πιο βαθμό είναι δυνατό να συλλεχθούν τα δεδομένα του. Η αντίληψη αυτή συμβάλλει με τη σειρά της στη δυσκολία να επιτευχθεί μια συλλογική συμφωνία ως προς το περιεχόμενο της ιδιωτικότητας.

Γνωρίζουμε, πως πολλά από τα δεδομένα της ιδιωτικής μας ζωής δεν συλλέγονται πάντα με τη θέληση μας ούτε γνωρίζουμε πότε γίναμε αντικείμενα επιτήρησης. Αυτό συνιστά και το μειονέκτημα θα λέγαμε της προσέγγισης του ελέγχου. Τα άτομα σε πολλές πτυχές της καθημερινότητας τους δε διαθέτουν τον έλεγχο ως προς τα δεδομένα που συλλέγονται και αφορούν την προσωπική τους ζωή.²⁴⁸

Η χρήση των δεδομένων μπορεί να πραγματοποιηθεί για διαφορετικούς σκοπούς και κάποιες φορές επιβάλλεται ή προσφέρεται η λύση της εμφύτευσης ή της ενσωμάτωσης, όπως είδαμε στην uber-επιτήρηση²⁴⁹ και την επιτήρηση από κάτω. Η κινητή ιατρική (mobile health) συνιστά μια πρωτοποριακή προσέγγιση ιατρικής φροντίδας, η οποία αναγνωρίζεται και από τον WHO. Δημιουργεί, ωστόσο, έντονους προβληματισμούς για τη διαχείριση προσωπικών δεδομένων και μάλιστα πολύ ευαίσθητων. Οι κίνδυνοι είναι αυξημένοι από τη στιγμή που τα δεδομένα διακινούνται μέσα από διαφορετικούς φορείς εκτός του παρόχου υγείας.²⁵⁰ Το συμβούλιο της Παπούα εξέταζε το ενδεχόμενο να βάλουν chips σε ανθρώπους με HIV/AIDS, για να παρακολουθούν τις ενέργειές τους. Μήπως υπάρχει ο κίνδυνος, για την εδραίωση ηλεκτρονικών απαρτχάιντ; Οι Michael και Michael είναι σίγουροι για αυτό.²⁵¹

Έτσι, δεν είναι πάντα εφικτό τα άτομα να γνωρίζουν πότε γίνονται αντικείμενα επιτήρησης, έτσι ώστε να προφυλαχθούν. Για παράδειγμα, τα στρατιωτικά μη στελεχωμένα αεροσκάφη (drone)²⁵² διαθέτουν μια συσκευή που ονομάζεται Air Handler και καταγράφει όλα τα δεδομένα και μεταδεδομένα από τα ασύρματα δίκτυα

²⁴⁸ Andrejevic, M., Gales, K. ό.π., 2014, p. 185-186.

²⁴⁹ Michal, K., Clarke, R., “Location and Tracking of mobile devices: Ubervveillance stalks the streets”, *Computer Law and Security Review*, 29, 2013, p. 217.

²⁵⁰ Bhuyan, S., Kim, S. et. al., “Privacy and Security Issues in mobile health: current research and future directions”, *Health Policy and Technology*, 6, 2017, p. 190.

²⁵¹ Michael, M.G., Michael, K., ό.π., 2007, p.13/

²⁵² η μετάφραση στα ελληνικά που έχει επικρατήσει είναι «μη επανδρωμένα αεροσκάφη», ωστόσο ο επίγειος χειρισμός του σκάφους μπορεί να πραγματοποιηθεί και από γυναίκες.

που βρίσκονται στην εμβέλεια της. Φυσικά η εμβέλεια δεν περιορίζεται σ' ένα οικοδομικό τετράγωνο, αλλά μπορεί να καλύπτει και ολόκληρη χώρα.²⁵³

Εντούτοις από την άλλη δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε πως η επιτήρηση γίνεται όπως λέει και ο Lyon πάντα πίσω από την πλάτη των ατόμων. Συμμετέχουν ενεργά τα ίδια τα άτομα στην επιτήρηση είτε εν γνώσει τους είτε σε ασυνείδητο επίπεδο.²⁵⁴ Αυτό μάλιστα οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι χρήστες έχουν παραιτηθεί από το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα τους;²⁵⁵ Ενώ, δηλαδή οι χρήστες του διαδικτύου δηλώνουν την ανησυχία τους για την προστασία των προσωπικών τους δεδομένων, οι ίδιοι φαίνονται ιδιαίτερα πρόθυμοι να τα αποκαλύψουν.²⁵⁶ Οι λόγοι που συμβαίνει αυτό οφείλονται στο ότι η επιτήρηση σήμερα στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στις πληροφοριακές υποδομές, οι οποίες με τη σειρά τους έχουν εισβάλλει στην καθημερινότητα των ατόμων.²⁵⁷

Η βιομετρική συνιστά έναν τρόπο αναγνώρισης και ταυτοποίησης ανθρώπων με βάση χαρακτηριστικά της φυσιολογίας του ή της συμπεριφοράς τους. Πρόκειται για τεχνολογίες και εφαρμογές που οι περισσότεροι άνθρωποι καθημερινά χρησιμοποιούν, και ακούσια ή εκούσια γίνονται αντικείμενο παρατήρησης από αυτές. Όπως έγινε με τις θερμικές κάμερες στα αεροδρόμια για να εντοπισθούν ποιοι επιβάτες ήταν εμπύρετοι και στη συνέχεια να τους εξετάσουν για τον ιό Ebola.²⁵⁸

Πιο συγκεκριμένα, οι βιομετρικές τεχνολογίες βασίζονται σε χαρακτηριστικά εμφάνισης (ύψος, βάρος, μαλλιά, δέρμα κ.ά), σε χαρακτηριστικά φυσιολογίας (δόντια, δαχτυλικό αποτύπωμα, μέτρηση σκελετού κ.ά), σε χαρακτηριστικά βιοδυναμικής (στατιστική ανάλυση της φωνής, τρόπος υπογραφής), σε χαρακτηριστικά κοινωνικής

²⁵³ Andrejevic, M., Gales, K., “Big Data surveillance. Introduction”, *Surveillance & Society*, 12(2), 2014, p. 185. Scahill, J., Greenwald, G., “Death by Metadata: Jeremy Scahill & Greenwald Glenn Reveal NSA role in Assassination overseas”, *Democracy NOW!*, 10 FEB 2014, url. https://www.democracynow.org/2014/2/10/death_by_metadata_jeremy_scahill_glenn.

²⁵⁴ Lyon, D., ό.π., 2010, σ. 52.

²⁵⁵ Mai, J., E., ό.π., 2006, p. 192.

²⁵⁶ Σαματάς, Μ., ό.π., 2002, σ. 4.

²⁵⁷ Lyon, D., ό.π., 2010, σ. 44.

²⁵⁸ Νέα Υόρκη: Έλεγχοι με θερμικές κάμερες για τον Έμπολα σε αεροδρόμιο, *Η Καθημερινή*, 11 Οκτωβ. 2014, url. <http://www.kathimerini.gr/787780/article/epikairothta/kosmos/nea-yorkh-elegxoi-me-bermikes-kameres-gia-ton-empola-se-aerodromio>.

συμπεριφοράς (ύψος ομιλίας, γλώσσα) και σε επιβαλλόμενα φυσικά χαρακτηριστικά (βραχιόλια, τσιπάκια, bar codes).²⁵⁹

Οι βιομετρικές τεχνολογίες έχουν εισβάλει σε κάθε πτυχή της ανθρώπινης ύπαρξης. Από την χρήση της πιστωτική κάρτας στο σούπερ μάρκετ ως την οπτική αναγνώριση και μέτρηση που υπάρχει σε εισόδους εταιρειών ή ακόμη και για να ξεκλειδώσει ένα κινητό τηλέφωνο. Σύμφωνα με τον Lyon,²⁶⁰ η έλλξη των ατόμων προς τις βιομετρικές τεχνολογίες προκύπτει από την οργανωτική επιθυμία για θετική ταυτοποίηση και πρόληψη κινδύνων. Οι υποστηρικτές των τεχνολογιών αυτών θεωρούν πως έτσι προστατεύονται τα αυριανά συστήματα ασφαλείας από ενδεχόμενους κινδύνους. Δεν θα επιτραπεί η είσοδος στα θησαυροφυλάκια μιας τράπεζας σε κάποιον που δεν έχει τα βιομετρικά δεδομένα που έχουν πιστοποιηθεί στη βάση δεδομένων ως κατάλληλα να εισέλθουν στον χώρο. Πρόκειται δηλαδή, για μια δυνατότητα αποδοχής και απόρριψης ατόμων από την εκτέλεση κάποιων λειτουργιών ή την πρόσβαση σε χώρο.

Η αποκρουστικότητα των βιομετρικών συστημάτων, κατά τον Clarke, οφείλεται όχι στο γεγονός πως συλλέγουν πληροφορίες σχετικές με τον άνθρωπο, αλλά πληροφορίες του ανθρώπου.²⁶¹ Ο βαθμός έκθεσης της ιδιωτικότητας των ατόμων αυξάνεται με τη συνεργασία των βάσεων δεδομένων διαφορετικών οργανισμών και υπηρεσιών.²⁶² Η σύζευξη βιομετρικών δεδομένων που συλλέγει ένας οργανισμός με τα δεδομένα που συλλέγει ένας δεύτερος προσφέρουν μια καλύτερη ικανότητα ελέγχου πάνω στα άτομα τόσο οι οργανισμοί όσο και τα κράτη με τα βιομετρικά δεδομένα, μέσω των συναλλαγών, συχνά καταπατούν τα ανθρώπινα δικαιώματα.

²⁵⁹ Clarke, R., “Biometrics and Privacy”, *Roger Clarke*, 15 April 2001, url. www.rogerclarke.com/DV/Biometrics.html.

²⁶⁰ Lyon, D., “Biometrics, identification and surveillance”, *Bioethics*, 22(9), 2008.

²⁶¹ Πιο συγκεκριμένα ο Clarke στο άρθρο του αναφέρει δέκα απειλές που προκύπτουν από τα βιομετρικά συστήματα, αυτές είναι: 1. Ιδιωτικότητα του ατόμου, 2. Ιδιωτικότητα των προσωπικών δεδομένων, 3. Ιδιωτικότητα της προσωπικής συμπεριφοράς, 4. πολλαπλοί και γενικοί σκοποί της επιτήρησης, 5. άρνηση της ανωνυμίας και της ψευδωνυμίας, 6. μεταμπίεση, 7. μόνιμη ταυτότητα-κλέφτη, 8. αυτοματοποιημένη άρνηση ταυτότητας, 9. επιδράσεις στην ελευθερία και τη δημοκρατία, 10. απανθρωποίηση. Περισσότερα Βλ. Clarke, R., ό.π., 2001.

²⁶² Lyon, D., ό.π., 2008, p. 502-503.

Οι βιομετρικές τεχνολογίες θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως αποτελούν μια μορφή επιτήρησης. Εντούτοις η επιτήρηση βασιζόμενη σε βιομετρικά δεδομένα διαφέρει από την πανοπτική επιτήρηση ως προς τις προθέσεις που εξυπηρετεί. Οι βιομετρικές τεχνολογίες αποσκοπούν στην ταυτοποίηση των προσώπων, δηλαδή να γνωρίζουμε πως ο άνθρωπος που έχουμε μπροστά μας, είναι όντως αυτός που δηλώνει πως είναι.²⁶³ Αντίθετα γνωρίζουμε πως στο πανοπτικό ο σκοπός της επιτήρησης είναι η αυτοπειθάρχιση των ατόμων. Εύλογα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η διαδικτυακή επιτήρηση βασίζεται και στις τεχνολογίες ταυτοποίησης. Για να γίνουμε ακόμη περισσότερο ακριβείς: η πρόσβαση σε ορισμένες εφαρμογές όπως το viber, whatsapp δεν επιτρέπεται σε χρήστες που δεν συνδέονται (log in) με τον αριθμό του κινητού τους. Μπορεί το viber να μην θέτει σε λειτουργία μηχανισμούς βιομετρικής, βασίζεται όμως στις βάσεις δεδομένων —που περιλαμβάνουν και βιομετρικά δεδομένα— των εταιρειών κινητής τηλεφωνίας.

Η παρείσφρηση των τεχνολογιών επιτήρησης στην καθημερινή ζωή οφείλεται και στην αποδοχή τους από τους πολίτες. Ο Lyon αναφέρει σχετικά πως «*Τα παράδοξα αφθονούν. Η ιδιωτικότητα που τόσο συχνά νιώθουμε ότι κινδυνεύει από αυτές τις εξελίξεις, μπορεί εξίσου να θεωρηθεί ως ένας βασικός δημιουργός της παρακολούθησης*».²⁶⁴ Έτσι, ως ένα βαθμό θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως τα άτομα φέρουν και αυτά ευθύνες για τις πληροφορίες που τα ίδια αποκαλύπτουν. Πώς όμως θα μπορούσαμε να αγνοήσουμε πώς η προστασία των δεδομένων χρειάζεται τεχνογνωσία κρυπτογράφησης.

²⁶³ Allmer, T., ό.π., 2011, p. 270., Clarke, R., 2001.

²⁶⁴ Lyon, D., ό.π., 2010, p. 43. Επίσης, ο όρος παρακολούθηση χρησιμοποιείται ως μετάφραση του αγγλικού όρου surveillance στο βιβλίο που έχει επιμεληθεί ο Σαματάς. Εν προκειμένω διατηρήσαμε αυτούσια τη μετάφραση, αν και στην εργασία έχουμε υιοθετήσει την επιτήρηση ως μετάφραση του surveillance. Έχουμε επιφυλάξεις σχετικά με τη διάκριση που κάνει ο Σαματάς μεταξύ επιτήρησης και παρακολούθησης, όπου η μεν πρώτη αφορά την «κανονικότητα και παραβατικότητα» και είναι θεμιτή, ενώ η δεύτερη, η ανεπιθύμητη, σχετίζεται με την «ευρύτερη και διεισδυτικότερη λειτουργία, η οποία ενδιαφέρεται λιγότερο για την πειθαρχία και περισσότερο για την ιδιωτικότητα, τη σεξουαλικότητα, την υγεία ...». Θεωρούμε πως δεν είναι τόσο εύκολο να διακρίνουμε τις προθέσεις των μηχανισμών επιτήρησης και το τοπίο θολώνει ακόμη περισσότερο όταν το ζήτημα της ασφάλειας εμπλέκεται. Περισσότερο Βλ. Σαματάς, Μ., (επιμέλ), ό.π., 2010, σ. 23.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το κεντρικό ερώτημα της εργασίας, αν δηλαδή η φουκωική ανάλυση μπορεί να μας δώσει ένα αποτελεσματικό αναλυτικό πλαίσιο για την κατανόηση της διαδικτυακής επιτήρησης, ίσως φαίνεται αναπάντητο. Αν οι προσδοκίες ήταν να καταλήξουμε σ' ένα εμφατικό «ναι» ή «όχι», τότε όντως έμεινε αναπάντητο. Επιπλέον όσο αλαζονικό να φανεί, ποτέ δεν θα μπορούν να δοθούν τέτοιες απαντήσεις σε τόσο σύνθετα ζητήματα. Ο δικός μας στόχος ήταν να προβληματίσουμε πάνω στη διαδικτυακή «επιτήρηση» δίνοντας ταυτόχρονα όχι μία ή δύο, αλλά πολλές απαντήσεις. Ίσως ανοίγεται ένας δρόμος να ξεφύγουμε από την αναλυτική μονομανία μας που δεν είναι άλλη από την πεποίθηση πως μια θεωρία του παρελθόντος μπορεί να διαθέτει την ίδια ισχύ σήμερα. Χωρίς να παραγνωρίζεται η συμβολή της φουκωικής ανάλυσης στον κοινωνιολογικό στοχασμό, θα πρέπει ωστόσο να έχουμε υπόψιν μας τα αναλυτικά της όρια.

Το πρώτο σημείο στο οποίο η φουκωική ανάλυση αναμετράται είναι η χωροχρονική αποδέσμευση. Στο πανοπτικό, ο χώρος είχε υλική υπόσταση και ο χρόνος συσχετιζόταν με τον πρώτο. Στο διαδίκτυο, η συσχέτιση αυτή χώρου-χρόνου αποδομείται. Μπορεί κάποιος να βρίσκεται την ίδια στιγμή σε πολλά σημεία. Επίσης, ο χρόνος στο διαδίκτυο δεν έχει ως σημείο αναφοράς το παρόν, όπως συνέβαινε στο πανοπτικό. Από τις πληροφορίες που έχουν συλλεχθεί είναι εφικτή η μετάβαση στο παρελθόν ή ακόμη και να χρησιμοποιηθούν για μελλοντικές προβλέψεις. Έτσι, η αποδέσμευση της επιτήρησης στο διαδίκτυο από τον χώρο και τον χρόνο την καθιστά πανταχού παρούσα.

Η καθημερινοποίηση της επιτήρησης αναπόφευκτα φέρνει την αναλυτική εστίαση στη σχέση των τεχνολογιών επιτήρησης με το ίδιο μας το σώμα. Η σχέση αυτή για το πανοπτικό είναι μια σχέση καθυπόταξης. Το σώμα βρίσκεται απέναντι από τον πύργο, δηλαδή τον κεντρικό μηχανισμό της επιτήρησής τους. Οι τεχνολογίες συμβάλουν έτσι ώστε το σώμα να περιβάλλεται με τις εξουσίες που προορίζονται γι' αυτό. Η διάσταση του σώματος ως το επίκεντρο των εξουσιών που το περιζώνουν διατηρείται από τους θεωρητικούς του πανοπτικού ρεύματος, καθώς τα σώματα «καταπιέζονται» από τους μηχανισμούς επιτήρησης. Αντίθετα, στις μη πανοπτικές

προσεγγίσεις τα σώματα χάνουν τις υλικές τους διαστάσεις. Το σώμα συγκροτείται όχι μόνο στη βάση της βιολογικής του υπόστασης, αλλά διαμορφώνεται τόσο από τις πληροφορίες όσο και από τις τεχνολογίες επιτήρησης, οι οποίες το προικίζουν με νέες δυνατότητες. Εισηγητές της αντίληψης αυτής ήταν οι Haggerty & Ericson κ.α. αναφερόμενοι στις υβριδικές οντότητες και στις δυναμικές που πλέον αποκτούν τα άτομα.

Βρισκόμαστε σ' ένα ακόμη κομβικό σημείο – όριο κατά το οποίο τα άτομα δεν είναι απλά παθητικοί δέκτες των εξουσιών και των καταναγκασμών, αλλά συμμετέχουν τα ίδια, έχουν δηλαδή ενεργό ρόλο. Η συμμετοχή των χρηστών λειτουργεί υπονομεύοντας τον συγκεντρωτισμό του πανοπτικού που παράγει τις κάθετες ιεραρχικές δομές. Αυτό υπονοεί όχι την εξάλειψη των συγκεντρωτικών μηχανισμών επιτήρησης, αλλά τη συνύπαρξή τους και με αποκεντρωμένους μηχανισμούς επιτήρησης. Έτσι, η κάθετη ιεραρχική δομή που διέπει το πανοπτικό αντικαθίσταται από πολύμορφες ιεραρχικές τροχιές. Τη στιγμή, δηλαδή, που οι χρήστες είναι εκτεθειμένοι σε αόρατους μηχανισμούς επιτήρησης, οι οποίοι προσπαθούν να χειραγωγήσουν τις καταναλωτικές τους προτιμήσεις, ταυτόχρονα μπορούν να ασκούν τα ίδια επιτήρηση τόσο προς τα πάνω όσο και ως προς άλλους χρήστες.

Όλα τα παραπάνω συνιστούν μετασχηματισμούς που, όπως ήδη αναφέραμε, δοκιμάζουν τα όρια της φουκωικής ανάλυσης. Ωστόσο, η πανοπτική ανάλυση σύμφωνα με τους Bauman και Lyon έρχεται αντιμέτωπη με μια διάσταση, την οποία ο Foucault δεν είχε προβλέψει. Η διάσταση αυτή είναι η συνύφανση της ασφάλειας με την επιτήρηση, η οποία αποτελεί γεγονός από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα μετά από το τρομοκρατικό χτύπημα στις ΗΠΑ. Η επιτήρηση προτάθηκε ως το φάρμακο σ' έναν κόσμο που βούλιαζε στην ανασφάλεια και στο φόβο. Εντούτοις, η εκρηκτική διάσταση που έλαβε η επιτήρηση στον πλανήτη παρήγαγε αντίθετα από τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Αντί να αμβλύνει το αίσθημα της ανασφάλειας, το τροφοδότησε περισσότερο.

Η ανασφάλεια συνδέεται, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, με την ιδιωτικότητα των ατόμων. Κατά κύριο λόγο οι περισσότερες ανησυχίες προέρχονται από τους θεωρητικούς του πανοπτικού ρεύματος, σύμφωνα με τους οποίους η επιτήρηση παραβιάζει ασύστολα την ιδιωτικότητα των ατόμων. Διατηρείται έτσι εν μέρει το

θεμελιώδες χαρακτηριστικό του πανοπτικού, σύμφωνα με το οποίο οι επιτηρούμενοι δεν γνωρίζουν πότε γίνονται αντικείμενα επιτήρησης. Προστίθεται όμως και μια άλλη εξίσου σημαντική διάσταση, πολλές φορές τα ίδια τα άτομα είναι αυτά που αποκαλύπτουν τα προσωπικά τους δεδομένα. Διαμορφώνεται έτσι μια διάσταση της επιτήρησης που δεν υπήρχε και δεν θα μπορούσε να υπάρξει στο πανοπτικό και αυτό διότι όπως ήδη αναφέραμε, τα άτομα στο πανοπτικό είναι παθητικά και δεν έχουν τη δυνατότητα επικοινωνίας με άλλους.

Κλείνοντας, τα παραπάνω σημεία υποβάλλουν σε δοκιμασία την αναλυτική ισχύ τη φουκωική προσέγγιση. Από τη μία πλευρά των θεωρητικών γίνεται προσπάθεια να «χωρέσουν» στη φουκωική ανάλυση όλους τους καινοφανείς μετασχηματισμούς που ουδεμία σχέση έχουν με αυτά που ο ίδιος ο Foucault ανέλυε. Από την άλλη πλευρά, οι θεωρητικοί του μη πανοπτικού ρεύματος φαίνονται ιδιαίτερα «απηυδισμένοι», από την ηγεμονία της φουκωικής ανάλυση στις μελέτες για την επιτήρηση και την αποσιωπούν. Είναι σαφές πως αν το αίτημα μας είναι να κατανοήσουμε καλύτερα κοινωνικά φαινόμενα και όχι να επαληθεύσουμε τις πολιτικές και θεωρητικές μας φορτίσεις, τότε πρέπει να στραφούμε στις αποχρώσεις τους χωρίς να τα απλοποιούμε σε μανιχαϊστικά συστήματα σκέψης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agamben, G. (2007). *Κατάσταση Εξαιρέσεως. Όταν η "έκτακτη ανάγκη" μετατρέπει την εξαιρέση σε κανόνα.* (Μ. Οικονομίδου, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Albrechtslund, A., & Glud, L. (2010). Empowering Residents: A theoretical framework for negotiating surveillance technologies. *Surveillance & Society*, 8(2), σσ. 235-250.
- Allmer, T. (2011). Critical Surveillance Studies in the Information Society. *tripleC*, 9(2), σσ. 566-592.
- Andrejevic, M. (2014). Wikileaks, surveillance and transparency. *International Journal of Communication*, 8, σσ. 2619-2630.
- Andrejevic, M., & Gates, K. (2014). Big Data Surveillance: introduction. *Surveillance & Society*, 12(2), σσ. 185-196.
- Bauman, Z. (2013). *Intimation of postmodernity.* London and New York: Routledge.
- Bauman, Z., & Lyon, D. (2013). *Liquid surveillance: A conversation.* Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z., Bigo, D., Esteves, P., Guild, E., Jabri, V., Lyon, D., & Walker, R. (2014). After Snowden: Rethinking the impact of surveillance. *International Political Sociology*, 8, σσ. 121-144.
- Beck, U. (2015). *Κοινωνία της διακινδύνευσης. Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα.* (Η. Οικονόμου, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.
- Bhuyan, S., Kim, H., & et. al. (2017). Privacy and Security Issues in mobile health: curred research and future directions. *Health Policy and Technology*, 6, σσ. 188-191.
- Bigo, D. (2006). Security, exception, ban and surveillance. Στο D. Lyon (Επιμ.), *Theorizing surveillance: the panopticon and beyond.*
- Bigo, D. (2008). Globalized (in)security: the field and the Ban-opticon. Στο D. Bigo, & A. Tsoukala, *Terror, insecurity and liberty. Illiberal practices of liberal regimes after 9/11* (σσ. 5-49). Routledge.
- Blackman, J. (2009). Omniveillance, Google, Privacy in Public and the Right to your digital Identity: A tort for Recording and Disseminating on individual's images over the internet. *Santa Clara Law Review*, 49(2), σσ. 313-392.
- Blackshaw, T. (2005). *Zygmunt Bauman.* Routledge.

- Bollier, D. (2008). *Using Sousveillance to defend the commons*. Ανάκτηση από David Bollier: <http://bollier.org/blog/using-sousveillance-defend-commons>
- Boyle, J. (1997). Foucault in cyberspace: surveillance, sovereignty, and hardwired sensors. *66 University of Cincinnati Law Review*, σσ. 177-205.
- Boyne, R. (2000). Post-Panopticism. *Economy and Society*, 29(2), σσ. 285-307.
- Brignall III, T. (2002). The new panopticon - the internet viewed as a structure of social control. *Theory and Science*.
- Brown, H., Gusking, E., & Mitchell, A. (2012, 11 28). The role of Social Media in the Arab Uprisings. *Pew Research Center. Journalism & Media*. Ανάκτηση από <http://www.journalism.org/2012/11/28/role-social-media-arab-uprisings/>
- Caluya, G. (2010). The post-panoptic society? Reassessing Foucault in surveillance studies. *Social Identities. Journal for the study of Race, Nation and Culture*, 16(5), σσ. 621-633.
- Cascio, J. (2005). *The rise of the Participatory Panopticon*. Ανάκτηση από Worldchanging: <http://www.worldchanging.com/archives/002651.html>
- Clarke, R. (1988). Information technology and dataveillance. *Communication of the ACM*, 31(5), σσ. 498-512.
- Clarke, R. (1996 (last revised 2001)). *Cookies*. Ανάκτηση 2017, από Roger Clarke: <http://www.rogerclarke.com/II/Cookies.html>
- Clarke, R. (2000). *Technologies of Mass Observation*. Ανάκτηση από Roger Clarke's Web-Site: <http://www.rogerclarke.com/DV/MassObsT.html>
- Clarke, R. (2001, April 15). Biometrics and Privacy. *Roger Clarke*. Ανάκτηση 2016, από www.rogerclarke.com/DV/Biometrics.html
- Clarke, R. (2010). What is Uberveillance? (And what should be done about it?). *IEEE Technology and Society Magazine*.
- Clarke, R. (2013, 3 28). *Dataveillance - 15 years on*. Ανάκτηση από Roger Clarke: <http://www.rogerclarke.com/DV/DVNZ03.html>
- Deleuze, G. (2001). *Η κοινωνία του ελέγχου*. Αθήνα: Ελευθεριακή Κολτούρα.
- Deleuze, G. (2005). *Φουκώ*. (Τ. Μπέτζελος, Μεταφρ.) Πλέθρον.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2016). *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια. 1. Ο Αντι-Οιδίπους*. (Β. Πατσογιάννης, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.
- Dennis, K. (2008). Keeping a close watch - the rise of self-surveillance and the threat of digital exposure. *The sociological Review*, 56(3), σσ. 347-357.
- Dobson, J., & Fisher, P. (2007). The panopticon's changing geography. *The Geographical Review*, 97(3), σσ. 307-323.

- Ellerbrok, A. (2010). Empowerment: Analysing technologies of multiple variable visibility. *Surveillance & Society*, 8(2), σσ. 200-220.
- Elmer, G. (2003). A diagram of panoptic surveillance. *New Media & Society*, σσ. 231-247.
- Ericson, T. (2005). *Η τυραννία της στιγμής. Γρήγορος και αργός χρόνος στην εποχή της πληροφορίας*. (Α. Σιμόγλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Σαβάλλας.
- Farinosi, M. (2011). Deconstructing Betham's Panopticon: The New metaphors of surveillance in web 2.0 environments. *TipleC*, 2(1), σσ. 62-76.
- Ferenback, J. (2013). Sousveillance: Communities of resistance to the surveillance environment. *Telematics and Informatics*, 30, σσ. 11-21.
- Ferenback, J. (2013). Sousveillance: Communities of resistance to the surveillance environment. *Telematics and Informatics*, 30, σσ. 11-21.
- Flaherty, R. (2012, 5 13). *Third Party Cookies explained*. Ανάκτηση από Ravelrumba: <http://www.ravelrumba.com/blog/third-party-cookies/>
- Foucault, M. (2011). *Ιστορία της σεξουαλικότητας. 1. Η βούληση για γνώση*. (Τ. Μπέτζελος, Μεταφρ.) Πλέθρον.
- Fuchs, C. (2010). How can surveillanve be defined? Remarks on Theoretical Foundations of Surveillance Studies. *Department of Informatics and Media Studies, Uppsala University, Paper Number #1*, σσ. 1-22.
- Fuchs, C., & Lyon, D. (2015). Social Media Surveillance. Στο *Handbook of digital politics*. Edward Edgar Publishing.
- Fuchs, C., & Trottier, D. (2015). Towards a theoretical model of social media surveillance in contemporary society. *Communications*, 40(1), σσ. 113-135.
- Fuchs, C., Boersma, K., & et al. (2013). *Internet and Surveillance: The challenges of Web 2.0 and Social Media*. Routledge.
- Gabriel, Y. (2004). The glass cage: flexible work, fragmented consumption, fragile selves. Στο J. Alexander, & G. Marx (Επιμ.), *Self, Social structure and beliefs: Essays in Honor of Neil Smelser*. Berkeley: University California Press.
- Galic, M., & et all. (2017). Bentham, Deleuze and beyonds: An overview of Surveillance Theories fro the Panopticon to Participation. *Philos. Technol.*, 30(9), σσ. 9-37.
- Giddens, A. (2001). *Οι συνέπειες της νεοτερικότητας*. (Γ. Λυκιαρδόπουλος, Μεταφρ.) Εκδόσεις Κριτική.
- Giddens, A. (2001). *Οι συνέπειες της νεοτερικότητας*. (Γ. Μέρτικας, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

- Goffman, E. (2006). *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*. (Μ. Γκόφρα, Μεταφρ.) Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Haggerty, K. (2006). Tear down the walls: on demolishing the panopticon. Στο D. Lyon, *Theorizing surveillance: The panopticon and beyond*. Willan.
- Haggerty, K., & Ericson, R. (2000). The surveillant assemblage. *British Journal of Sociology*, 51(4), σσ. 605-622.
- Haggerty, K., & Ericson, R. (2010). Το ψηφιδωτό της παρακολούθησης. Στο Σ. Μηνάς (Επιμ.), *Όψεις της νέας παρακολούθησης. Διεθνείς και Ελληνικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα.
- Haraway, D. (2014). *Το μανιφέστο των σάιμποργκ. Επιστήμες, τεχνολογία και σοσιαλιστικός φεμινισμός στα τέλη του 20ου αιώνα*. (Γ. Πεδιώτης, Μεταφρ.) Τοποβόρος Εκδόσεις Εξαρχειών.
- Hardt, M., & Negri, A. (2002). *Αυτοκρατορία*. (Ν. Καλαϊντζής, Μεταφρ.) Αθήνα: Scripta.
- Holladay, T. (2013). The pseudo-panopticon: the illusion created by CSR-related transparency and the internet. *Corporate communication: An international Journal*, 18(2), σσ. 212-227.
- Huang, C. (2011, 6 6). *Facebook and Twitter key to Arab Spring uprisings: report*. Ανάκτηση από The National | UAE: <http://www.thenational.ae/news/uae-news/facebook-and-twitter-key-to-arab-spring-uprisings-report>
- Jones, R. (2006). Modes of Participation and democratization in the internet. *Modern Linguistics: 1800 to the present day*, σσ. 210-215.
- Keane, T. (2013). *Surveillance and Privacy*. Ανάκτηση από The Boston Globe: <https://www.bostonglobe.com/opinion/2013/04/22/surveillance-better-safety-just-less-privacy/DAh1ZdnIEdRfUQPF8UdsGN/story.html>
- Kitchin, R. (2013). Big Data and human geography: opportunities, challenges and risk. *Dialogues in Human Geography*, 3(3), σσ. 262-267.
- Lianos, M. (2003). Social Control after Foucault. *Surveillance & Society*, 1(3), σσ. 412-430.
- Lyon, D. (1993). An electronic panopticon? A sociological critique of surveillance theory. *The sociological Review*, σσ. 653-678.
- Lyon, D. (1994). Surveillance in Modern Society. Στο D. Lyon, *Electronic Eye: The rise of surveillance society* (σ. 2239). Minneapolis, USA: University of Minesota Press.
- Lyon, D. (2002). Surveillance Studies: Understanding visibility, mobility and the phenetic fix. *Surveillance & Society*, 1(1), σσ. 1-7.

- Lyon, D. (2002). Surveillance studies: understang visibility, mobility and the phenetic fix. *Surveillance & Society*, 1(1), σσ. 1-7.
- Lyon, D. (2003). Surveillance as social sorting: computer codes and mobile bodies. Στο D. Lyon, *Surveillance as social sorting. Privacy, Risk and digital discrimination*. Routledge.
- Lyon, D. (2004). Globalizing Surveillance. Comparative and sociological perspectives. *International Sociology*, 19(2), σσ. 135-149.
- Lyon, D. (2008). Biometrics, Identification and surveillance. *Bioethics*, 22(9), σσ. 499-508.
- Lyon, D. (2009). Surveillance, Power and Everyday Life. Στο Chrisanthi Avgerou, & et al., *The Oxford Handbook of Information and Comunnication* (σσ. 1-20).
- Lyon, D. (2010). Προβάλλοντας αντίσταση στην παρακολούθηση. (μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001). Στο Μ. Σαματάς (Επιμ.), *Όψεις της Νέας Παρακολούθησης. Διεθνείς και Ελληνικές Προσεγγίσεις* (Ν. Ευταξίας, Μεταφρ.). Βιβλιόραμα.
- Lyon, D. (2014). Surveillance and the Eye of God. *Studies in Christian Ethics*, 27(1), σσ. 21-32.
- Lyon, D. (2014). Surveillance and the Eye of God. *Studies in Christian Ethics*, 27(1), σσ. 21-32.
- Lyon, D. (2014). Surveillance, Snowden, and Big Data: Capacities, consequences, critique. *Big Data & Society*, σσ. 1-13.
- Lyon, D. (2015). The Snowden stakes: Challenges for understanding surveillance today. *Surveillance & Society*, 13(2), σσ. 139-152.
- Macherey, P. (2014). *Φουκώ & Μαρξ. Το παραγωγικό υποκείμενο*. (Τ. Μπέτζελος, Μεταφρ.) Αθήνα, `: Εκτός Γραμμής.
- Mai, J.-E. (2016). Big data privacy: The datafication of personal information. *The information society*, 32(3), σσ. 192-199.
- Mann, S. (2001). Wearable computing: Towards Humanistic Intelligence. *IEEE Intelligent Systems*, 16(3), σσ. 100-108.
- Mann, S. (2004). "Sousveillance" Inverse in Multimedia Imaging. *MULTIMEDIA '04 Proceedings of the 12th annual ACM international conference on Multimedia*, (σσ. 620-627). USA.
- Mann, S. (2012). McVeillance: McVeillance: How McDonaldized surveillance creates a monopoly on sight that chills AR and Smartphone development. *WearTech*. Ανάκτηση από <http://wearcam.org/McVeillance.htm>

- Mann, S. (2013). Veillance and reciprocal transparency: surveillance versus sousveillance, AR glass Ligeeglogging and wearable computing. *IEEE*, σσ. 1-12.
- Mann, S., & Ferenbok, J. (2013). New media and the power politics of sousveillance in a surveillance-dominated world. *Surveillance & Society*, 11(1/2), σσ. 18-34.
- Mann, S., Nolan, J., & Wellman, B. (2003). Sousveillance: Inventing and using wearble computing devices for data collection in surveillance environments . *Surveillance & Society*, 1(3), σσ. 331-355.
- Mannes, S. (2000, 5 1). *Full Disclosure: Private Lives? Not ours!* Ανάκτηση από Computer World:
https://www.computerworld.com.au/article/20046/full_disclosure_private_lives_ours/
- Marcuse, H. (1971). *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*. (Μ. Λυκούδης, Μεταφρ.) Αθήναι: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Marx, G. (2010). Τι είναι νέο στη Νέα Παρακολούθηση; Ταξινομήσεις για αλλαγή και συνέχεια. Στο Μ. Σαματάς (Επιμ.), *Οψεις της Νέας Παρακολούθησης. Διεθνείς και Ελληνικές Προσεγγίσεις* (Ν. Ευταξίας, Μεταφρ.). Βιβλιόραμα.
- Mathiesen, T. (1997). The viewer society: Michel Foucault's 'Panopticon' revisited. *Theoretical criminology: an international journal*, 2, σσ. 215-232.
- Matzner, T. (2016). Beyond data as representation: The performativity of Big Data in surveillance. *Surveillance & Society*, 14(2), σσ. 197-210.
- Michael, K., & Clarke, R. (2013). Location and tracking of mobile devices: Uberveillance stalks the streets. *Computer Law and Security Review*, 29, σσ. 216-228.
- Michael, M., & Michael, K. (2007). A note on uberveillance. The Second Workshop on social implications of national security. From dataveillance to uberveillance and the RealpolitiK on the transparent society.
- Minsky, M., Kurzweil, R., & Mann, S. (2013). The Society of Intelligence veillance. *IEE ISTAS*.
- Mitchell, B. (2017, 5 5). *What is a server in computer networking*. Ανάκτηση από Lifewire: <https://www.lifewire.com/servers-in-computer-networking-817380>
- Neil, R., & King, J. (2013). Three Paradoxes of Big Data. *66 Stan. L. Rev. Online*, 41.
- O' Reilly, T. (2005, 9 30). *What is Web 2.0. Design patterns and business model for the next generation of software*. Ανάκτηση από O' Reilly :
<http://www.oreilly.com/pub/a/web2/archive/what-is-web-20.html>
- Portes, A. (1998). Social Capital: Its orgins and Applications in Modern Sociology. *Annu. Rev. Social*, 24(1), σσ. 1-24.

- Poster, M. (1990). *The mode of information on post structuralism and social context*. USA: Polity Press.
- Poster, M. (2004). Consumption and digital commodities in the everyday. *Cultural Studies*, 18(2-3), σσ. 409-423.
- Prodnik, J. (2012). Toward a critique of surveillance in the age of internet: A reflection on the "Internet and Surveillance" Volume Edited by Fuchs, Boersma, Albrechtsulund, and Sandoval. *tripleC*, 10(1), σσ. 92-99.
- Richards, M., & King, H. (2013). Three Paradoxes of Big Data. *66 Stan. L. Rev. Online*.
- Richtel, M. (2011, 1 28). *Egypt Cuts off most internet and cell service*. Ανάκτηση από The New York Times:
<https://www.google.gr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwiao6qQz-PUAhXERoKHZplB9IQFggoMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.nytimes.com%2F2011%2F01%2F29%2Ftechnology%2Finternet%2F29cutoff.html&usg=AFQjCNFWp4ev-n1v8BT896IICT1g0diK2A>
- Ritzer, G. (2008). *The McDonaldization of Society*. Los Angeles: Calif: Pine Forge Press.
- Scahill, J. (2014). *Death by Metadata: Jeremy Scahill & Glenn Greenwald reveal NSA role in Assassinations overseas*. Ανάκτηση από Democracy NOW!:
https://www.democracynow.org/2014/2/10/death_by_metadata_jeremy_scahill_glenn
- Seele, P. (2015). The sustainability Panopticon in the Digital Age. *Ethics and Communication Law Center, ECLC Working Papers 15/1*, σσ. 0-12.
- Shankland, S. (2008, 5 13). *Google begins blurring faces in Street View*. Ανάκτηση από C|Net:
<https://www.google.gr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwja7vfp0-PUAhUCsBQKHVOeA9UQFgghMAA&url=https%3A%2F%2Fwww.cnet.com%2Fnews%2Fgoogle-begins-blurring-faces-in-street-view%2F&usg=AFQjCNEkHarU6uUhy78wghAXvPIBw-0Kjg>
- Simon, B. (2005). The return of panopticism: Supervision, subjection and the New Surveillance. *Surveillance & Society*, 3(1), σσ. 1-20.
- Smart, B. (1998). Michel Foucault: Υποκείμενο εξουσίας, αντικείμενα γνώσης. Στο Μ. Πετμεξίδου (Επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία* (Τόμ. 2). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Smith, C., Bellier, T., & Altick, J. (2011). Ego-Panopticism: The evolution of Individual Power. *New Political Science*, 33(1), σσ. 45-58.

- Stalder, F. (2002). Opinion. Privacy is not the antidote to surveillance. *Surveillance & Society*, 1(1), σσ. 120-124.
- Stalder, F. (2002). Privacy is not the antidote of surveillance. *Surveillance & Society*, 1(1), σσ. 120-124.
- Sultan, N. (2013). Cloud Computing: A democratizing force? *International Journal of Management*, 33, σσ. 810-815.
- Tavani, H. (2008). Informational Privacy: Concepts, Theories and Controversies. Στο K. Himma, & H. Tavani, *The Handbook of information and Computer Ethics*. John Willey & Sons.
- Trottier, D., & Lyon, D. (2012). Key features of social media surveillance. Στο C. Fuchs, K. Boersma, A. Albrechtslund, & M. Sandoval (Επιμ.), *Internet and Surveillance. The challenges of web 2.0 and social media* (σσ. 89-105). New York: Routledge.
- Tsekeris, C., & Katerelos, I. (2014). *The Social Dynamics of web 2.0: interdisciplinary perspectives*. New York: Routledge.
- Weber, R. (2010). Internets of Things - New security and privacy challenges. *Computer Law and Security Review*, 26, σσ. 23-30.
- Webster, F. (2002). *Theories of Information Society*. Routledge.
- Westin, A. (1967). *Privacy and Freedom*. New York, Atheneum.
- Winokur, M. (XX). *The Ambiguous Panopticon: Foucault and the Codes of Cyberspace*. Ανάκτηση από CTheory: <http://www.ctheory.net/articles.aspx?id=371>
- Wisconsin company Three Square Market to microchip employees. (2017, 7 24). Ανάκτηση από BBC: <http://www.bbc.com/news/world-us-canada-40710051>
- Wood, D. (1991). Corporate Social Performance Revisited. *Academy of Management Review*, 16(4), σσ. 691-718.
- Wood, D. (2003). Editorial. Foucault and Panopticism Revisited. *Surveillance & Society*, 1(3), σσ. 234-239.
- Wood, D. (2009). The surveillance society. Questions of History, Place and Culture. *European Journal of Criminology*, 6(2), σσ. 179-194.
- Wood, D., & Webster, C. (2009). Living in Surveillance Societies: The normalisation of Surveillance in Europe and the Threat of Britain's Bad Example. *Journal of contemporary European Research*, 5(2), σσ. 259-273.
- Yar, M. (2003). Panoptic power and the pathologisation of vision: Critical reflections on the Foucauldian Thesis. *Surveillance & Society*, 1(3), σσ. 254-271.

- Zuboff, S. (1984). *In the age of smart machine. The future of work and power*. New York: Basic Books Inc. Publishers.
- Zuboff, S. (2015). Big other: surveillance capitalism and the prospects of an information civilization. *Journal of information technology*, 30, σσ. 75-89.
- Zuboff, S. (2016, 3 15). *The secrets of surveillance capitalism*. Ανάκτηση 2017, από <http://www.faz.net/>.
- Γεωργοπούλου, Π. (2010). *Η στροφή της κοινωνικής σκέψης στις επιστήμες της πολυπλοκότητας*. Εκδόσεις Κριτική.
- Δεμερτζής, Ν., & Περεζούς, Κ. (2010). Ο Ζίγκμουντ Μπάουμαν και η διαφορούμενη Νεωτερικότητα. Στο Σ. Κονιόρδος, *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*. Εκδόσεις Gutenberg.
- Ελευθεράκη, Α., & Σιαχάμη, Δ. (2012, Δεκέμβριος). *Πρόγραμμα Δια@ύγεια: Παρόν και μέλλον της διαφάνειας στο δημόσιο βίο*. Ανάκτηση 4 14, 2017, από Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης: http://www.ekdd.gr/ekdda/images/ektheseis_politikis/Policy_Paper_Diavgeia_2.pdf
- Ζέρη, Π. (2006). *Ψηφιακά δίκτυα, γνώση και δημόσια πολιτική. Τυπικές και άτυπες μορφές διακυβέρνησης των δικτύων*. Ι. Σιδέρης.
- Καστέλς, Μ. (2005). *Ο γαλαξίας του Διαδικτύου. Στοιχειώδεις για το Διαδίκτυο, τις επιχειρήσεις και την κοινωνία*. (Α. Ελένη, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Λυδάκη, Α. (2016). *Αναζητώντας το χαμένο παράδειγμα. Επιτόπια Έρευνα | Ερμηνεία | Κατανόηση*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μαρξ, Κ. (1978). *Το Κεφάλαιο* (Τόμ. Πρώτος). (Π. Μαυρομαμάτης, Μεταφρ.) Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μάρξ, Κ., & Ένγκελς, Φ. (n.d.). *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Ανάκτηση 2016, από Marxists internet archive : . <https://www.marxists.org/ellinika/archive/marx/works/1848/com-man/index.htm>
- Μουζέλης, Ν. (2010). *Γέφυρες μεταξύ νεωτερικής και μετανεωτερικής κοινωνικής θεωρίας*. Θεμέλιο.
- Μπάουμαν, Ζ. (2002). *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*. (Κ. Γεωργιάς, Μεταφρ.) Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Μπάουμαν, Ζ. (2008). *Ρευστοί Καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*. (Κ. Γεωργιάς, Μεταφρ.) Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπάουμαν, Ζ. (2009). *Ρευστοί Καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*. (Κ. Γεωργιάς, Μεταφρ.) Μεταίχμιο.

- Μπέτζελος, Τ., & Σωτήρης, Π. (2004). Σώματα, Λόγοι, Εξουσίες: Ξαναγυρνώντας στην "Περίπτωση Φουκώ". *Θέσεις*(89). Ανάκτηση από http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=872
- Μπουρντιε, Π. (1994). *Κείμενα Κοινωνιολογίας*. (Ν. Παναγιωτόπουλος, Επιμ.) Δελφίνι.
- Νέα Υόρκη: Έλεγχοι με θερμικές κάμερες για τον Έμπολα στο αεροδρόμιο. (2014, 10 11). Ανάκτηση από Η Καθημερινή: <http://www.kathimerini.gr/787780/article/epikairothta/kosmos/nea-yorkh-elegxoi-me-8ermikes-kameres-gia-ton-empola-se-aerodromiologxoi-me-8ermikes-kameres-gia-ton-empol>
- Ξανθόπουλος, Χ. (2011). *Η Νέα Κοινωνιολογία της Γνώσης. Μια φιλοσοφική θεώρηση*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Οργουελ, Τ. (1978). *1984. Ο Μεγάλος Αδελφός*. (Ν. Μπάρτη, Μεταφρ.) Εκδόσεις Κάκτος.
- Παπαρίζος, Α. (2011). *Θεός, Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση. Τα γενικά, μετατρεπτικά και ερωτικά ενδιάμεσα και η κοινωνία του ανθρώπου*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Σαματάς, Μ. (2002). Για μια Κοινωνιολογία των παρακολουθήσεων: από τον γενικευμένο πανοπτισμό σ' ένα κίνημα αντι-πανοπτισμού. *Εισήγηση στα πρακτικά του 2ου Συνέδριου Κοινωνιολογίας «Κοινωνιολογία: Μάθημα Ελευθερίας» που διοργανώθηκε από τον Σύλλογο Ελλήνων Κοινωνιολόγων (ΣΕΚ), Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Επιτροπή Κοινωνικής Πολιτικής ΑΠΘ, (σσ. 1-29)*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο (ΑΠΘ) Θεσσαλονίκη.
- Σμιτ, Κ. (1988). *Η Έννοια του πολιτικού*. (Α. Λαβράνου, Μεταφρ.) Εκδόσεις Κριτική. *Συνέντευξη Ignacio Ramonet "Το διαδίκτυο και η αυτοκρατορία της επιτήρησης"*. (2016, 4 11). Ανάκτηση από TVXS: <http://tvxs.gr/news/internet-mme/diadiktyo-kai-i-aytokratoria-tis-epitirisis>
- Τάτσης, Ν. (2004). *Νεοτερικότητα και κοινωνική αλλαγή*. Εκδόσεις Νήσος.
- Φουκώ, Μ. (1991). *Η μικροφυσική της εξουσίας*. (Λ. Τρουλινού, Μεταφρ.) Ύψιλον.
- Φουκώ, Μ. (1976). *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*. Αθήνα: Ράππα.
- Φουκώ, Μ. (2008). *Το μάτι της εξουσίας*. (Τ. Μπέτζελος, Μεταφρ.) Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Φουκώ, Μ. (2012). *Η γέννηση της κλινικής*. (Κ. Καψαμπέλη, Μεταφρ.) Εκδόσεις Νήσος.
- Φουκώ, Μ. (XX). *Η Τάξη του Λόγου*. (Μ. Χρηστίδης, Μεταφρ.) Ηριδανός.

- Χάρντινγκ, Λ. (2014). *Φάκελος Σνόουντεν. Η ιστορία του Νο1 καταζητούμενου ανθρώπου στον κόσμο*. (Α. Καλοκύρης, Μεταφρ.) Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Χορκχάϊμερ, Μ., & Αντορνο, Τ. (1986). *Η διαλεκτική του διαφωτισμού*. (Ζ. Σαρίκας, Μεταφρ.) Ύψιλον.